

भाषा

जीवनव्यवहार

आणि संवादकौशल्ये

प्रा. डॉ. संदीप कडू माळी

गण्डीय शैक्षणिक धोरण (NEP २०२०) चा मार्गदर्शक तत्वांत्रज्ञाना,
सावित्रीबाबौद्दे पुणे विद्यापीठ 'द्वितीय वर्ष - मार्गी (AEC)' विषयाच्या
नवीन NEP आधारांकमात्र अध्यारित

प्राइम

जीवजनन्यवहार आणि संतापकौशलये

प्रा. डॉ. संदीप कडे माळे

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP २०२०) च्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार,

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ 'द्वितीय वर्ष - मराठी (AEC)' विषयाच्या

नवीन NEP अभ्यासक्रमावर आधारित

भाषा

जीवनव्यवहार आणि संवादकौशल्ये

प्रा. डॉ. संदीप कडू माळी

- मनोगत -

प्रिय विद्यार्थी, वाचकवर्ग, प्राध्यापक आणि भाषेच्या विश्वात रस असणाऱ्या सर्व जिज्ञासूंना सप्रेम नमस्कार.

“भाषा : जीवनव्यवहार आणि संवादकौशल्ये” हे पुस्तक आपल्या हाती देताना मला आनंद वाटतो आहे. हे केवळ एका अभ्यासक्रमापुरते मर्यादित न राहता, प्रत्यक्ष जीवनात उपयोगी पडावे, या उद्देशाने मी आपल्याकडे सोपवत आहे. आपले दैनंदिन जीवन म्हणजेच एक संवादप्रक्रिया आहे आणि ही संवादप्रक्रिया अधिक प्रभावी, स्पष्ट, समंजस आणि योग्य रीतीने पार पडावी, यासाठी भाषेचे विविध पैलू जाणून घेणे प्रत्येकाला आवश्यक आहे.

या पुस्तकाच्या माध्यमातून भाषेचे स्वरूप, तिची निर्मिती, तिची विविध रूपे, कार्य आणि उपयोजन यांचे सविस्तर आणि सुलभ विवेचन अत्यंत सोप्या भाषेत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. मौखिक व लिखित भाषा, भाषेची कार्ये, भाषाभ्यासाची विविध अंगे, उच्चारण व लेखनाचे परस्परसंबंध, संवादात श्रवण आणि संभाषणाचे महत्त्व – या सर्व बाबींवर सुलभ भाषेत प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

शैक्षणिक अभ्यासक्रमाच्या चौकटीत राहून आपण जे शिकतो ते ज्ञान प्रत्यक्ष जीवनात उपयोगात आणता आले पाहिजे, ही भावना मनाशी बाळगून प्रत्येक घटक रचला आहे. संवादकौशल्यांची मांडणी करताना श्रवण, भाषण, संभाषण, निवेदन, लेखन, सारांशलेखन, भाषांतर, मुलाखत आणि कल्पनाविस्तार यासारख्या घटकांवरही विस्ताराने लेखन केले आहे. प्रत्येकाने आपल्या व्यक्तिमत्त्व विकासासाठी ही कौशल्ये अंगीकारली पाहिजेत, हे या लिखाणाचे मुख्य सूत्र राहिले आहे.

या पुस्तकाच्या लेखनासाठी अनेक मान्यवर भाषाशास्त्रज्ञांचे ग्रंथ वाचले, अभ्यासले आणि त्यांचा योग्य तो आधार घेतला आहे. यासोबतच आजच्या डिजिटल युगातील विविध संकेतस्थळांवरून मिळणारी माहिती, शैक्षणिक ब्लॉग्स, अभ्यासवृत्तीपूर्ण लेखसंग्रह यांचाही उपयोग करत सध्याच्या विद्यार्थ्यांच्या गरजांशी सुसंगत, कालानुरूप असे लेखन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

भाषा – तिचं स्वरूप, तिचं शास्त्र आणि तिचं व्यवहारातील स्थान – समजून घेण अत्यंत महत्त्वाचं आहे. विद्यार्थ्यांना आत्मविश्वासाने वागण्यासाठी, उत्तम संवाद साधण्यासाठी आणि ज्ञान मांडण्यासाठी ही कौशल्ये निश्चितच उपयुक्त

ठरतील, याची मला खात्री आहे.

पुस्तक वाचताना कुठे काही त्रुटी आढळल्यास आपण त्या अवश्य कळवाव्यात. जिज्ञासूंनी आपले अभिप्राय, सूचना किंवा प्रतिक्रिया कळवल्यास लेखन अधिक समृद्ध होईल. भाषेचा अभ्यास हा केवळ अभ्यासक्रमापुरता मर्यादित न राहता तो आपल्या संपूर्ण जीवनाचा भाग व्हावा, हीच या पुस्तकामागची प्राथमिक प्रेरणा आहे.

पुस्तकाच्या निर्मितीचे स्वागत करणारे प्राईम पब्लिशिंग हाऊसचे सर्वेसर्वा मित्रवर्य श्री. प्रदीप पाटील यांचा मी ऋणी आहे.

आपल्या भाषिक प्रवासास माझ्या अनेकोत्तम सदिच्छा.

- प्रा. डॉ. संदीप कडू माळी

- अनुक्रमणिका -

१. भाषेचे स्वरूप व कार्य	७
✓ १.१ भाषा स्वरूप १४	
✓ १.२ भाषेची निर्मिती : विविध सिद्धांत १९	
✓ १.३ भाषारूपे : मौखिक आणि लिखित २९	
✓ १.४ भाषा आणि लिपी ३९	
✓ १.५ भाषेची कार्य आणि वैशिष्ट्ये ४२	
✓ १.६ भाषाभ्यासाची अंगे ४६	
✓ १.७ भाषाभ्यासाची आवश्यकता ४९	
२. भाषा आणि जीवनव्यवहार : परस्परसंबंध	५१
✓ २.१ व्यावहारिक भाषेचे स्वरूप ५२	
✓ २.२ शास्त्रीय साहित्याच्या भाषेचे स्वरूप ५५	
✓ २.३ ललित साहित्याच्या भाषेचे स्वरूप ५९	
✓ २.४ कार्यालयीन भाषेचे स्वरूप ६१	
✓ २.५ परिभाषा : स्वरूप ६५	
✓ २.६ परिभाषा आवश्यकता ६८	
३. भाषा आणि भाषिक कौशल्ये : स्वरूप व सहसंबंध	६९
३.१ भाषा म्हणजे काय ?	
३.२ भाषा : उच्चारण आणि लेखन	
३.३ भाषा : श्रवण आणि संभाषण	
३.४ भाषा : लिपी आणि लेखन (प्रमाणभाषाविषयक लेखन नियम)	
४. भाषा आणि संवादकौशल्ये : स्वरूप व सहसंबंध	१०२
४.१ प्राथमिक संवादकौशल्ये	
४.२ वाचन	
४.३ संभाषण	
४.४ भाषण	
४.५ चिंतन	
४.६ प्रगत संवाद/भाषिक कौशल्ये	

४.७ भाषांतर	.....
४.८ कल्पनाविस्तार	.....
४.९ निवेदनात्मक व संवादात्मक लेखन	.....
४.१० मुलाखत लेखन	.....
संदर्भग्रंथ सूची.....	१४३

भाषेचे स्वरूप व कार्य

१.१ भाषा स्वरूप

१.२ भाषेची निर्मिती : विविध सिद्धांत

१.३ भाषारूपे : मौखिक आणि लिखित

१.४ भाषा आणि लिपी

१.५ भाषेची कार्य आणि वैशिष्ट्ये

१.६ भाषाभ्यासाची अंगे

१.७ भाषाभ्यासाची आवश्यकता

आपण दररोजच्या जीवनात अनेक ठिकाणी, अनेक प्रसंगांमध्ये निरनिराळ्या प्रकारे व्यक्त होतो - आई-वडिलांशी बोलताना, मित्रांशी गप्पा मारताना, शिक्षकांचे प्रश्न ऐकताना, एखादं पुस्तक वाचताना, टीव्हीवर कार्यक्रम पाहताना किंवा मोबाईलवर मेसेज टाईप करताना. या सगळ्या कृतींच्या मागे एक अदृश्य पण अत्यंत महत्त्वाचं साधन कार्य करतं, ते म्हणजे भाषा.

भाषा ही केवळ शब्दांची जुळवाजुळव नाही, ती आपल्या अस्तित्वाशी निंगडित असलेली गोष्ट आहे.

एखाद्या आईने आपल्या बाळाला “बाळा, ये” असं प्रेमानं म्हटलं, तर त्या शब्दांमधून केवळ आज्ञा किंवा विनंती व्यक्त होत नाही, तर त्या शब्दांमध्ये एक प्रेमळ स्पर्श, जिव्हाला, आपुलकी आणि काळजीही डलेली असते. एक वडील जेव्हा आपल्या मुलाला विचारतात, “काही लागलं का रे?”, तेव्हा ती केवळ विचारणा नसते, तर त्यामागे एक सुरक्षिततेची भावना असते.

भाषा केवळ संवादाचं साधन नाही, ती आपल्यातील भावनिक नात्यांची

रचना करणारी शक्ती आहे. आपण मनातल्या भावना स्पष्ट करतो, विचार मांडतो, मत व्यक्त करतो, ज्ञान शेअर करतो - हे सर्व भाषेच्या माध्यमातूनच शक्य होतं. आजच्या मोबाईल आणि इंटरनेटच्या युगात तर भाषा विविध स्वरूपात आपल्या जीवनात भिनली आहे- लिहिण्यात, बोलण्यात, चित्रांमध्ये, ऑडिओ-व्हिडिओमध्ये आणि अगदी इमोजीदेखील एका प्रकारची संकेतभाषा बनली आहे.

या सर्व व्यवहारांमधून, आपण नेहमीच भाषेचा वापर करत असतो- अगदी नकळत. ती आपल्याला व्यक्त होण्याची संधी देते. जिथे शब्द संपतात, तिथे मन घुटमळायला लागतं. म्हणूनच भाषा म्हणजे आपल्या विचारांची आणि भावनांची वाट सांगणारा एक विश्वासू मार्ग आहे. ती आपल्याला एकमेकांशी जोडते, समाजाशी जोडते आणि स्वतःशीही संवाद साधण्याचं बळ देते. भाषा म्हणजे आपल्या आयुष्याचा श्वासच.

भाषा म्हणजे काय?

- » भाषा म्हणजे केवळ शब्दांचा संग्रह नाही.
- » भाषा म्हणजे केवळ उच्चार नाहीत.
- » भाषा म्हणजे आपल्या अंतःकरणातून निघालेला एक संवाद आहे- तो संवाद दुसऱ्यापर्यंत पोहोचवण्याचं माध्यम म्हणजेच भाषा.

भाषा म्हणजे नेमकं काय? हा प्रश्न विचारला की अनेकांना वाटतं की भाषा म्हणजे बोलले जाणारे शब्द किंवा लेखी स्वरूपात असलेले काही वाक्य. पण खरं तर भाषा इतकीच मर्यादित नाही. भाषा म्हणजे केवळ शब्दांचा एक संग्रह नाही. भाषा म्हणजे केवळ आवाज किंवा उच्चारही नाहीत. ती यापेक्षा खूप मोठी, खोल आणि जिवंत संकल्पना आहे.

भाषा ही माणसाच्या अंतःकरणातून, मनापासून उमटणारी एक भावना आहे. ती भावना कधी शब्दांच्या रूपात असते, कधी नजरेच्या इशाऱ्यात, तर कधी केवळ स्पर्शात. आपण जेव्हा कोणाशी बोलतो, तेव्हा फक्त शब्द उच्चारत नाही, तर आपल्या मनातल्या भावना त्या शब्दांतून व्यक्त करत असतो. उदाहरणार्थ, एक आई आपल्या बाळाला “बाळा, झोप येतेय का?” असं विचारते, तेव्हा तिने फक्त शब्द वापरलेले नसतात, तर त्या शब्दांमध्ये काळजी, माया, प्रेम आणि आपुलकी या भावना मिसळलेल्या असतात. हेच भाषेचं खरं सौंदर्य आहे- शब्दांच्या पलीकडे जाणारी त्यांची भावना.

भाषा ही फक्त दोन व्यक्तींमधील संवादाचं साधन नाही, तर ती व्यक्ती आणि समाज यांना एकत्र जोडणारी साखळी आहे. आपण जेव्हा शाळेत शिकतो, तेव्हा फक्त ज्ञान घेत नाही, तर ते ज्ञान भाषेच्या माध्यमातून आपल्या मनात साठवतो.

आपण मित्राशी बोलतो, हसतो, काही सांगतो- हे सगळं भाषा वापरूनच घडतं. आपण कुठेही गेलो, कोणाशीही भेटलो, अगदी वेगळ्या गावात किंवा देशात गेलो, तरी आपण भाषा वापरूनच इतरांशी स्वतःला जोडतो.

भाषेचं एक वेगळं वैशिष्ट्य म्हणजे ती प्रत्येक ठिकाणी वेगळी असते, पण तिचं मूळ कार्य तेच असतं- माणसामाणसांमधला भावनिक आणि सामाजिक संवाद साधणं. आपल्याकडे मराठी आहे, हिंदी आहे, इंग्रजी आहे आणि इतर अनेक भाषा आहेत, पण त्या सर्व भाषांमधून माणूस माणसाशी नातं जोडतो, भावना व्यक्त करतो आणि विचारांची देवाणघेवाण करतो.

भाषा ही जशी वैचारिक आहे, तशीच ती संस्कृतीची वाहकही आहे. आपल्या परंपरा, कथा, गाणी, लोककला- या सगळ्या भाषेच्या माध्यमातूनच एक पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे जातात. म्हणूनच भाषा ही केवळ एक साधन नाही, ती आपली संस्कृती, आपली ओळख, आपलं अस्तित्व आहे.

भाषा ही आपल्या आयुष्याचा श्वास आहे. आपण जगतो, शिकतो, वाढतो, बोलतो- हे सगळं भाषेमुळेच शक्य होतं. जसं शरीराला अन्न लागतं, तसंच माणसाला संवादासाठी, विचारासाठी, नात्यांसाठी भाषा लागते. त्यामुळे भाषा म्हणजे केवळ शब्द नव्हे, ती एक जिवंत नात्यांची गुंफण आहे, एक हळुवार संवाद आहे आणि एक सामाजिक चेतना आहे.

अशा या भाषेचा आपण आदर केला पाहिजे, तिचं सौंदर्य समजून घेतलं पाहिजे आणि ती किती महत्त्वाची आहे हे ध्यानात घेतलं पाहिजे. कारण भाषा नसती, तर आपणही नसतो- किंवा किमान माणूस म्हणून ओळखले गेला नसतो.

भाषा आणि जीवन

भाषा आणि जीवन यांचं नातं हे अगदी घटू आणि अविभाज्य आहे. जसं शरीरासाठी प्राणवायू आवश्यक आहे, तसंच मानवी जीवनासाठी भाषा अनिवार्य आहे. भाषा नसती तर मानवजातीचं अस्तित्वच अर्थहीन ठरलं असतं. केवळ बोलणं ही भाषा नाही, तर भावना, विचार, स्मृती आणि संस्कार यांच्या अभिव्यक्तीसाठी भाषा हे आवश्यक माध्यम आहे.

आपण जन्म घेतो त्या क्षणापासूनच भाषा आपल्या जीवनात प्रवेश करते. आई जेव्हा आपल्या बाळाला पहिल्यांदा मिठीत घेते, त्यावेळी ती जी हाक मारते, ‘बाळा’, ‘राजा’, ‘गोंडस बाळा’ अशा शब्दांनी प्रेम व्यक्त करते- ती भाषा असते. हे शब्द केवळ ध्वनी नसतात; त्यामध्ये प्रेम, आपुलकी, वात्सल्य आणि नात्यांची ऊब असते. बाळाला समजत नसतानाही ती ऊब पोहोचते, कारण त्या शब्दांमध्ये भावना मिसळलेल्या असतात. हेच भाषेचं खरे सामर्थ्य आहे.

आपल्या जीवनाचा प्रत्येक क्षण भाषेशी जोडलेला आहे. सकाळी उठल्यावर आपण कोणाला तरी “गुड मॉर्निंग” किंवा “शुभ प्रभात” म्हणतो. घरात आईला “चहा दे” म्हणतो, वडिलांना “आज तुम्ही लवकर निघता का?” असं विचारतो. शाळेत शिक्षक विचारतात, “गणित शिकला का?” आणि मित्र म्हणतो, “चित्रपट पाहायला जाऊया का?” हे सगळं जे घडतं, ते भाषेच्या साहाय्यानं. आपण बोलतो, विचारतो, उत्तर देतो, प्रश्न विचारतो- या सगळ्या गोष्टी केवळ भाषेमुळे शक्य होतात. आपण नकळतपणे सतत भाषेच्या संपर्कात असतो.

भाषेविना माणूस दुसऱ्या माणसाशी नातं कसं जोडणार? प्रेम व्यक्त करायचं तर आपण म्हणतो, “तू मला आवडतेस.” राग व्यक्त करायचा तर म्हणतो, “मला हे अजिबात पटत नाही.” तक्रार करायची तर, “तू काल यायचं म्हणाला होतास आणि आलाच नाहीस.” या सर्व भावनिक प्रतिक्रिया शब्दांतून बाहेर येतात. एक मुलगा आपल्या आईला “आई गं!” म्हणतो, तेव्हा त्या दोन शब्दांत त्याची काळजी, दुखणं, कळवळ आणि आधाराची अपेक्षा भरलेली असते. भाषा ही अशा नाजूक भावना माणसामाणसांमध्ये पोहोचवते आणि नाती मजबूत करते.

फक्त भावना नाही, तर विचारसुद्धा भाषेशिवाय व्यक्त होऊ शकत नाहीत. आपल्याला काही समजतं, पटतं, आवडतं - हे सारं आधी मनात निर्माण होतं, मग त्याला आपण शब्द देतो. म्हणजेच, भाषा आपल्या विचारांना मूर्त रूप देते. नुसतं विचार करणं पुरेसं नाही; तो विचार इतरांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी भाषेची आवश्यकता असते.

समाजाचं उदाहरण घेऊ. आपण जर एकत्र राहत असू, तर एकमेकांशी संवाद साधणं अत्यावश्यक ठरतं. संवाद नसेल, तर गैरसमज, संघर्ष, गोंधळ आणि अराजकता निर्माण होईल. समाजामध्ये नियम, कायदे, नीती, मूल्य, परंपरा-या सर्व गोष्टी भाषेमुळेच पुढे जातात. काय सांगायचं, कसं सांगायचं, कुणाला सांगायचं- या सगळ्याच गोष्टी भाषेच्या अधीन असतात. त्यामुळे भाषा ही समाजव्यवस्थेचा कणा आहे.

थोडक्यात, माणूस आणि भाषा यांचं नातं हे जीवनाच्या पहिल्या श्वासापासून ते अखेरच्या क्षणापर्यंत चालणारं आहे. भाषा म्हणजे फक्त संवाद नाही, ती जिवंत नाती, जिवंत विचार आणि सजीव समाज यांचं प्रतिबिंब आहे. त्यामुळे भाषा समजून घेणं, तिचा योग्य वापर करणं आणि तिला जपणं हे प्रत्येकाच्या जीवनाचं अनिवार्य कर्तव्य आहे.

भाषा आणि संस्कृती

भाषा आणि संस्कृती यांचं नातं अतूट आहे. जसं नदी वाहत जाते आणि

आपल्या मार्गातीली जमीन सुपीक करते, तसंच भाषा ही संस्कृती वाहून नेते आणि ती समाजाच्या मनात खोलवर रुजवते. भाषा नसती तर संस्कृती जपलीच गेली नसती. कारण आपली संस्कृती ही केवळ वस्तुमध्ये, कपड्यांमध्ये किंवा खाण्यापिण्यात नाही, तर ती अधिक खोलवर- विचारांमध्ये, बोलण्यात, परंपरांमध्ये आणि जगण्याच्या पद्धतीत असते. आणि हे सर्व जतन करण्याचं सर्वात प्रभावी माध्यम म्हणजे भाषा.

आज आपण ज्या लोककथा वाचतो- “जादूचा दिवा”, “रजा आणि साधू”, “कोलहा आणि कावळा”- त्या केवळ मनोरंजनासाठी नव्हे, तर त्या आपल्याला काही शिकवतात. त्या गोष्टी आपल्याला पूर्वजांची जगण्याची पद्धत, त्यांचे विचार, त्यांच्या मूल्यांची ओळख करून देतात. अशा कथा पिढ्यानपिढ्या टिकून राहिल्या कारण त्या बोलल्या गेल्या, लिहिल्या गेल्या- म्हणजेच भाषेमुळे त्या जिवंत राहिल्या.

तसंच, आपल्या आयुष्यात ऐकल्या जाणाऱ्या म्हणी- “उशिरा का होईना पण नशिबातलं मिळतंच”, “अती तेथे माती”- या म्हणी अनुभवातून जन्मलेल्या असतात. या म्हणी एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे भाषा वापरूनच पोहोचल्या. त्यात शहाणपण, विनोद, व्यवहारज्ञान आणि संस्कार लपलेले असतात. जर भाषा नसती, तर अशा खजिन्याचा आपण कधीच अनुभव घेऊ शकलो नसतो.

आपल्या संस्कृतीतील ओव्या, भारुडं, लावण्या, अभंग- या सर्व लोककला भाषेच्या माध्यमातूनच अस्तित्वात आल्या आहेत. उदाहरणार्थ, स्त्रिया जेव्हा एकत्र बसून घरची कामं करत असतात, तेव्हा त्या ओव्या म्हणतात- त्या ओव्यांतून त्या आपल्या भावना, दुःख, स्वप्नं, समाजावरची टीका- सगळं काही मोकळं करतात. ही एक सामाजिक अभिव्यक्ती आहे आणि ती भाषेमुळेच घडते.

भाषा ही फक्त गोष्टी सांगण्यासाठी नाही, ती संस्कृतीच्या सौंदर्याला आकार देणारी गोष्ट आहे. आपण जेव्हा कुठलीही जुनी कविता वाचतो, एखादा अभंग म्हणतो, तेनालीरामाच्या गोष्टी ऐकतो- तेव्हा केवळ शब्द नाही ऐकले जात, तर त्या मगे एक काळ, एक संस्कृती, एक जीवनपद्धती उभी राहते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांचा इतिहास आपण जाणतो, तो भाषेच्या माध्यमातून- काव्यातून, पोवाड्यांतून, ग्रंथांतून. संत तुकाराम, संत जनाबाई, संत नामदेव यांनी जे अभंग लिहिले- ते आजही आपल्याला संस्कार देतात, कारण ते भाषेतून आपल्यापर्यंत पोहोचतात.

थोडक्यात, भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नाही, तर तो आपल्या पूर्वजांनी ठेवलेला संस्कृतीचा ठेवा आहे, त्यावरून आपण आपले मूळ, आपली ओळख,

आपले विचार पुन्हा पुन्हा तपासून पाहू शकतो. ही भाषा जर जपली, समजून घेतली आणि पुढे नेली- तर संस्कृतीही सजीव राहते. म्हणूनच, भाषा म्हणजे संस्कृतीची वाहक आहे आणि ही भाषा जपण म्हणजे आपली संस्कृती जपण होय.

जीवनात भाषेचे स्थान

भाषा ही माणसाच्या जीवनातील सगळ्यात महत्वाची आणि मूलभूत गोष्ट आहे. ती केवळ बोलण्यासाठीच नव्हे, तर शिकण्यासाठी, विचार करण्यासाठी, समाजात वावरण्यासाठी आणि एक चांगला नागरिक म्हणून जबाबदारी घेण्यासाठीही आवश्यक असते. जीवनात भाषेचे स्थान अनेक स्तरांवर आहे. खाली दिलेल्या काही उदाहरणांतून आपण हे सहजपणे समजू शकतो.

१. भाषेमुळेच आपण शिक्षण घेऊ शकतो

आपण लहानपणापासून जे काही शिकतो- बाराखडी, गाणी, गोष्टी, कविता- हे सर्व भाषेमुळेच शक्य होतं. शाळेमधील शिकवण, पुस्तक, शिक्षकांचं बोलणं हे सगळं भाषेतूनच आपल्यापर्यंत पोहोचतं. जर भाषा नसती, तर ज्ञान पोहोचवण अशक्य झालं असतं. विज्ञान, गणित, इतिहास, भूगोल- हे विषय आपण समजून घेतो ते भाषेच्या माध्यमातूनच. त्यामुळे शिकणं हे भाषेशिवाय होऊच शकत नाही.

२. भाषेमुळेच नोकरी, व्यवहार आणि व्यवहारज्ञान समजतं

आपण शिकून मोठे झाल्यावर नोकरी करतो. कोणतीही नोकरी असो-

शासकीय कार्यालयात काम करणं, बँकेत काम करणं, शिक्षक होण, डॉक्टर होणं किंवा दुकानदार असण-या सगळ्यांमध्ये आपल्याला लोकांशी बोलावं लागतं, माहिती समजून घ्यावी लागते, कागदपत्रं वाचावी लागतात. हे सर्व भाषा समजल्यामुळेच शक्य होतं. व्यवहार करताना समोरच्या व्यक्तीशी संवाद साधावा लागतो, त्याचं म्हणणं समजून घ्यावं लागतं- हेही भाषेमुळे शक्य होतं. व्यवहारज्ञान म्हणजे पैशाचं व्यवहार, वेळेचं नियोजन, समजूतदारपणा- यासाठी स्पष्ट विचार आणि संवाद आवश्यक असतो, जो

जीवनात भाषेचे स्थान

- » भाषेमुळेच आपण शिक्षण घेऊ शकतो.
- » भाषेमुळेच नोकरी, व्यवहार, व्यवहार ज्ञान समजतं.
- » भाषेमुळेच आपली ओळख निर्माण होते.
- » भाषेमुळेच देशाच्या विकासात आपण भाग घेतो.
- » भाषेमुळेच आपण एक जबाबदार नागरिक बनतो.

भाषेच्या मदतीने साधला जातो.

३. भाषेमुळेच आपली ओळख निर्माण होते

आपण कोण आहोत, कुठून आलो आहोत, आपली विचारसंरणी काय आहे- हे आपण व्यक्त करू शकतो, कारण आपल्याकडे भाषा आहे. भाषा ही केवळ संवादाचं साधन नाही, ती आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा आरसा आहे. एखाद्या मुलाला समोर उभं राहून आत्मविश्वासानं बोलताना पाहिलं की आपल्याला वाटतं- “किती हुशार आहे!” हे त्याच्या भाषेमुळेच जाणवतं. त्याचं विचारमंथन, सुसंस्कृतपणा, बोलण्याची पद्धत- हे सर्व त्याच्या ओळखीचा भाग बनतं.

४. भाषेमुळेच देशाच्या विकासात आपण भाग घेतो

देशाच्या प्रगतीसाठी नागरिकांनी माहिती समजून घेण, आपापल्या कर्तव्यांची जाणीव ठेवण, योजनांचा लाभ घेण- हे सगळं भाषेमुळे शक्य होत. सरकारी जाहिराती, नियम, निर्णय, निवडणुका- हे सर्व जनतेपर्यंत भाषेतून पोहोचतात. नागरिकांनी सहभागी होण्यासाठी त्यांना कायदेशीर बाबी समजल्या पाहिजेत- आणि हे भाषेच्या साहाय्यानेच शक्य होतं.

५. भाषेमुळेच आपण एक जबाबदार नागरिक बनतो

एक जबाबदार नागरिक म्हणजे काय? तो नियम पाळतो, समाजहितासाठी काम करतो, इतरांशी सुसंवाद साधतो, गरजूना मदत करतो- हे सर्व करण्यासाठी त्याला समाजाशी जोडलेलं असावं लागतं. हे जोडण म्हणजेच भाषा. भाषा समजां म्हणजे फक्त वाचन नाही, तर ऐकण, विचार करण आणि योग्य कृती करण.

अखेरीस

आपलं संपूर्ण आयुष्य- लहानपणापासून मोठेपणापर्यंत, शाळेतून समाजापर्यंत- प्रत्येक पायरीवर भाषा ही सोबत असते. ती आपल्याला शिकवत असते, जोडत असते, समजावत असते आणि योग्य दिशा दाखवत असते. म्हणूनच भाषा ही जीवनाचा पाया आहे आणि तिचं महत्त्व आपण नेहमी लक्षात ठेवलं पाहिजे.

१.१ भाषा स्वरूप

भाषा ही माणसाच्या जीवनातली सर्वांत आवश्यक आणि मूलभूत गोष्ट आहे. भाषा म्हणजे केवळ बोलणे किंवा लिहिणे इतकेच नव्हे, तर ती माणसाच्या संपूर्ण अस्तित्वाशी जोडलेली आहे. ती विचार करण्याचं, भावना व्यक्त करण्याचं आणि

अनुभव शेअर करण्याचं माध्यम आहे. माणूस जन्माला येतो, तेव्हा त्याला भाषा येत नाही, पण त्याच्या सभोवतालच्या वातावरणातून तो हळूहळू भाषा आत्मसात करतो. प्रत्येक माणसासाठी त्याची मातृभाषा ही जिव्हाळ्याची असते. भाषेचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी आपण भाषेच्या व्याख्येपासून ते तिच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि तांत्रिक पैलूंवर विचार करायला हवा.

१. भाषेची व्याख्या आणि संकल्पना :

भाषा म्हणजे विचार, भावना, अनुभव, कल्पना इतरांपर्यंत पोहोचवण्याचे एक साधन. ती फक्त आवाज किंवा चिन्हांचा समूह नसून, तिच्यामागे एक विशिष्ट नियमबद्धता असते. शब्द, वाक्यरचना, व्याकरण, ध्वनी आणि अर्थ या सगळ्यांची मिळून बनलेली एक रचना आहे- ती म्हणजे भाषा. भाषा ही सजीव आहे कारण ती समाजासोबत बदलते, विकसित होते, नव्याने शिकते आणि काही जुने घटक मागे टाकते. आपल्याला भाषा बोलून, लिहून, सांकेतिक हावभावातून आणि आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाच्या सहाय्यानेही वापरता येते. म्हणूनच भाषा ही माणसाच्या सर्व प्रकारच्या संबंधांची आधारशिला आहे.

२. भाषा ही सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रक्रिया आहे :

भाषा समाजात जन्म घेते आणि समाजाच्या गरजेनुसार बदलत जाते. जसा समाजाचा विकास होतो, तसतशी भाषा देखील बदलते. भाषेच्या वापरातून त्या समाजाचा इतिहास, संस्कृती, परंपरा, मूल्य आणि जीवनशैली समजून येते. प्रत्येक भाषेमध्ये त्या समाजाचे लोकगीत, महणी, सुभाषित, बडबडगीत आणि परंपरा जपलेली असते. भाषा ही केवळ संवादाचं साधन नसून, ती समाजाच्या संस्कृतीची वाहक असते. त्यामुळे भाषा ही केवळ एक माध्यम नसून, ती त्या समाजाचा आत्मा असते. तिच्यामुळे समाज टिकतो, पुढे

भाषेचे स्वरूप

- » भाषेची व्याख्या आणि संकल्पना
- » भाषा ही सामाजिक आणि सांस्कृतिक प्रक्रिया आहे
- » भाषेची लवचिकता आणि बदलतं स्वरूप
- » भाषेची रचना
- » भाषा : संस्कृतीची अभिव्यक्ती
- » भाषेचे प्रकार
- » भाषा आणि विचार
- » भाषा आणि व्यक्तिमत्त्व
- » भाषा आणि शिक्षण
- » भाषा आणि समाज
- » भाषा आणि तंत्रज्ञान
- » भाषा आणि विकास

जातो आणि एकत्र राहतो.

३. भाषेची लवचिकता आणि बदलतं स्वरूप :

भाषा ही स्थिर नसते. ती काळाबरोबर बदलते. समाजात नवनवीन तंत्रज्ञान, कल्पना, वस्तु आणि गोष्टी येतात, तेव्हा त्यांच्यासाठी भाषाही नवे शब्द निर्माण करते. उदाहरणार्थ, मोबाईल, इंटरनेट, सोशल मीडिया यांमुळे “सेल्फी,” “फॉरवर्ड,” “ब्लॉक,” “स्टोरी” हे शब्द मराठीत देखील वापरले जाऊ लागले. ही लवचिकता भाषेच्या टिकावासाठी आवश्यक असते. जुने शब्द मागे पडतात, नव्या शब्दांना जागा मिळते. भाषा बदलते, कारण समाज बदलतो. शहरातील भाषा आणि ग्रामीण भागातील भाषा यातही फरक असतो. भाषेचा हा सतत बदलत जाणारा स्वभावच तिला सजीव बनवतो.

४. भाषेची रचना :

भाषा ही विविध स्तरांवर तयार होते. एका बाजूला तिचे ध्वनी असतात-म्हणजे आवाज, स्वर, व्यंजन. दुसऱ्या बाजूला शब्द असतात- म्हणजे मुळ, प्रत्यय, जोडशब्द इत्यादी. हे शब्द एकत्र आले की वाक्य तयार होतं आणि मग त्यातून अर्थ निर्माण होतो. हे सर्व एकमेकांशी जोडलेले असते. शब्द योग्यरित्या वापरले गेले, तरच वाक्य स्पष्ट होतं. वाक्य स्पष्ट झालं की संवादाचा अर्थ नीट पोहोचतो. त्यामुळे भाषेची रचना ही शिस्तबद्ध, पण तरीही लवचिक असते.

५. भाषा : संस्कृतीची अभिव्यक्ती

इतर प्राणी देखील काही संकेत देतात, आवाज करतात, पण मानवाने विकसित केलेली भाषा ही सर्वांत गुंतागुंतीची आणि कार्यक्षम आहे. मानवाला विचार करण्याची, ज्ञान संचय करण्याची, कल्पना तयार करण्याची आणि त्या पुढच्या पिढीला देण्याची क्षमता भाषेमुळेच मिळते. भाषा ही मानवी बुध्दी आणि संस्कृतीची अभिव्यक्ती आहे. त्यामुळेच भाषा ही माणसाचे इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळेपण दाखवणारी सर्वांत मोठी खूण आहे.

६. भाषेचे प्रकार :

भाषा अनेक प्रकारची असते. पहिला प्रकार म्हणजे मातृभाषा, जी माणूस बालपणी नैसर्गिकरित्या शिकतो. ती त्याच्या मनात खोलवर रुजलेली असते. दुसरा प्रकार म्हणजे राजभाषा, जी देशात अधिकृतरित्या वापरण्यात येते. तिसरा प्रकार आहे संपर्कभाषा- म्हणजे

वेगवेगळ्या मातृभाषा असलेल्या लोकांमध्ये संपर्क साधण्यासाठी वापरण्यात येणारी भाषा. उदा. इंग्रजी ही अनेक देशांमध्ये संपर्कभाषा आहे. त्याशिवाय काही भाषा केवळ तोंडी स्वरूपात असतात, त्यांना बोलीभाषा म्हणतात, तर काहींना लिपी असते- त्यातून लिखित भाषा तयार होते. बोलीभाषा देखील संस्कृती आणि समाजाच्या अभ्यासासाठी खूप महत्त्वाच्या असतात.

७. भाषा आणि विचार :

भाषा ही विचारांची जननी असते. आपण ज्या भाषेत विचार करतो, तीच आपली खरी भाषा असते. विचार करणे, निर्णय घेणे, भावनिक अनुभव समजून घेणे- हे सगळं भाषेशिवाय अशक्य आहे. आपली विचारपद्धती आपल्याला ज्या भाषेत सहज समजते, तीच भाषा आपल्यासाठी बौद्धिक टृष्णिकोनातून जवळची ठरते. म्हणूनच विचारशक्तीच्या विकासासाठी भाषेचं प्रभुत्व आवश्यक आहे. जितकी चांगली भाषा, तितका स्पष्ट विचार.

८. भाषा आणि व्यक्तिमत्त्व :

भाषा ही व्यक्तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आरसा असते. कोणी कसा बोलतो, लिहितो, आपले विचार कसे मांडतो, हे पाहून त्याच्या समजूतदारपणाचा, सुसंस्कृततेचा आणि आत्मविश्वासाचा अंदाज येतो. चांगली भाषा वापरणारी व्यक्ती समाजात आपलं वेगळं स्थान निर्माण करू शकते. सुंदर भाषाशैली ही संवादाचा आत्मा आहे. वकृत्व, लेखन, संभाषण- या सर्व गोष्टींसाठी भाषा आवश्यक आहे. म्हणूनच भाषा हे फक्त साधन नसून, ती व्यक्तिमत्त्व घडवणारा घटक आहे.

९. भाषा आणि शिक्षण :

शिक्षण हे भाषेशिवाय शक्य नाही. शिक्षक जे शिकवतात, ते विद्यार्थ्यांपर्यंत भाषेद्वारेच पोहोचत. विद्यार्थ्यांनी जे समजून घ्यायचं आहे, ते वाचन, श्रवण, लेखन आणि संभाषण यांच्याद्वारेच होते. त्यामुळे शिक्षण प्रक्रियेत भाषा ही केंद्रस्थानी असते. चांगली भाषा असल्याशिवाय चांगले शिक्षण शक्य नाही. भाषेचा उपयोग जितका अचूक आणि प्रभावी तितकं शिकणं अधिक परिणामकारक ठरतं.

१०. भाषा आणि समाज :

भाषेविना समाज चालू शकत नाही. समाजामध्ये विचारांची देवाण-

घेवाण, परंपरांचा प्रसार, सहकार्य, संवाद- हे सगळं भाषेमुळेच शक्य होतं. भाषा ही समाजात ऐक्य, समजूत आणि सहजीवन टिकवण्याचे साधन आहे. समाजात अनेक भाषा, बोलीभाषा आणि उपभाषा असतात, पण त्या सगळ्या एकमेकांशी संवाद साधण्याचं कार्य करतात. त्यामुळे भाषा ही समाजाच्या विविधतेत एकतेचं साधन ठरते.

११. भाषा आणि तंत्रज्ञान :

आजच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात भाषा ही संगणक, मोबाईल, कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI) यांच्यासाठी आवश्यक घटक बनली आहे. आवाज ओळखणे, भाषांतर, चॅटबॉट्स, डिजिटल लेखन- या सगळ्या गोष्टी भाषेशी संबंधित आहेत. संगणकीय भाषाशास्त्र ही नवीन शाखा भाषेचं महत्त्व अधिक स्पष्ट करते. आपण जी भाषा वापरतो, ती आता केवळ मानवी संवादापुरती मर्यादित नाही, तर ती संगणकांशी संवाद करण्यासाठीही वापरण्यात येते. त्यामुळे भाषेचं स्वरूप आता डिजिटल जगातही विस्तारलं आहे.

१२. भाषा आणि विकास :

भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नाही, तर ती विकासाचंही साधन आहे. व्यक्तीचा विकास, समाजाचा विकास आणि राष्ट्राचा विकास- हे सगळं भाषेच्या माध्यमातूनच शक्य होतं. संशोधन, शासकीय धोरण, नवे प्रयोग, कल्पना आणि विचार- हे सगळं भाषेच्या मदतीने मांडलं जातं. त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्राला आपली भाषा जपणं आणि पुढे नेणं हे आवश्यक आहे. चांगल्या भाषेचा उपयोग केल्यास समाज अधिक प्रगल्भ, सुसंस्कृत आणि सक्षम बनतो.

भाषेचं स्वरूप हे व्यापक, गुंतागुंतीचं आणि लवचिक आहे. ती केवळ शब्दांची देवाण-घेवाण नाही, तर ती सामाजिक जीवन, विचारशक्ती, शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि विकास या सर्वांचा आधार आहे. भाषा ही संस्कृतीची वाहक आहे. ती व्यक्तीला व्यक्त करायला शिकवते, समाजात ऐक्य निर्माण करते आणि ज्ञानाच्या दारं उघडते. म्हणूनच भाषेचा सन्मान, तिचं संवर्धन आणि तिला पुढच्या पिढ्यांपर्यंत नेणं- हे प्रत्येक माणसाचं आणि समाजाचं कर्तव्य आहे. कारण भाषा असल्याशिवाय मानवजग नाही आणि माणूस म्हणून जगायचं असेल तर भाषेशिवाय पर्याय नाही.

१.२ भाषेची निर्मिती : विविध सिद्धांत

भाषेच्या निर्मितीचे विविध सिद्धांत

भाषा ही मानवाच्या सामाजिक, मानसिक आणि बौद्धिक विकासाचा परिणाम आहे. भाषेविना माणसाचं व्यक्तिमत्त्व अपूर्णच राहिलं असतं. आपण प्रत्येक दिवशी वापरत असलेल्या भाषेची सुरुवात कशी झाली, माणसाने बोलायला कधी आणि कसं सुरुवात केली, हे प्रश्न फारच गूढ व रोचक आहेत. यासाठीच शेकडो वर्षांपासून वेगवेगळ्या भाषाशास्त्रज्ञांनी, तत्वज्ञांनी आणि मानववंशशास्त्रज्ञांनी भाषा कशी निर्माण झाली असेल याविषयी विविध सिद्धांत मांडले आहेत.

हे सर्व सिद्धांत आपण आज “भाषेच्या निर्मितीचे सिद्धांत” या नावाने ओळखतो. यातील प्रत्येक सिद्धांत एक विशिष्ट दृष्टीकोनातून भाषेच्या उत्पत्तीचा मागोवा घेतो.

१. निसर्गवादी सिद्धांत - मॅक्स म्यूलर

(Natural Sound Theory / Bow-wow theory)

निसर्गवादी सिद्धांत, ज्याला इंग्रजीत Natural Sound Theory किंवा Bow-wow Theory म्हणतात, हा भाषेच्या उत्पत्तीविषयी मांडलेला एक महत्वाचा सिद्धांत आहे. या सिद्धांतानुसार, भाषा ही निसर्गात घडणाऱ्या विविध नैसर्गिक आवाजांचं अनुकरण करून तयार झाली. म्हणजेच माणसाने आपल्या आसपास ऐकू येणारे आवाज- प्राणी, पक्षी, वारा, पाणी, वीज, गडगडाट- यांचे ध्वनी ऐकून त्याची नक्कल करण्याचा प्रयत्न केला आणि तेच आवाज कालांतराने शब्दांच्या रूपात बदलले.]

भाषेच्या निर्मितीचे विविध सिद्धांत

- » निसर्गवादी सिद्धांत
- » हावभाव सिद्धांत
- » भावनावादी सिद्धांत
- » कृती-प्रेरित सिद्धांत
- » अनुकरण सिद्धांत
- » करार सिद्धांत
- » विकासवादी सिद्धांत

उदाहरणार्थ, एखाद्या कुत्र्याच्या भुंकण्याचा “भौ-भौ” आवाज, मांजराचा “म्याव”, गायचं “हंबीर”, वाच्याचा “व्हूऽऽ्स”, विजेचा “कडाड”, पाण्याचा “चळचळ” असा आवाज- माणसाने हे आवाज वारंवार ऐकले आणि त्यांच्या आधारावर त्या वस्तूंची, घटनांची किंवा प्राण्यांची ओळख करून दिली. सुरुवातीच्या काळात भाषा ही ध्वनीआधारित होती. प्रत्येक गोष्टीशी संबंधित काही ठारविक आवाज असायचा आणि तो उच्चार केल्याने समोरच्या व्यक्तीला अर्थ समजायचा.

या सिद्धांतात सांगितलं जातं की, अशा ध्वनींच्या अनुकरणातून हळूहळू भाषा विकसित झाली. उदाहरणार्थ, जर एखादा माणूस जंगलात वाघाची डरकाळी ऐकतो, तर त्या आवाजाशी संबंधित काहीतरी विशेष ध्वनी तयार करतो, ज्यामुळे

इतरांना लगेच कळतं की काही धोका आहे. हेच आवाज पुढे “डरकाळी” किंवा “गर्जना” अशा शब्दांमध्ये बदलले.

Bow-wow हा शब्द इंग्रजीत कुत्राच्या भुंकण्याचा आवाज दर्शवतो. त्यामुळेच या सिद्धांताचं नाव ‘Bow-wow सिद्धांत’ असं ठेवण्यात आलं आहे. या सिद्धांताचा मुख्य भर ‘अनुकरण’ या क्रियेवर आहे. म्हणजेच माणसाने ऐकलेला ध्वनी जशाचा तसा उच्चारायचा आणि तेच शब्द म्हणून वापरायचं.

मात्र, या सिद्धांतावर काही टीकाही होते. तो शब्दांच्या मागचं व्याकरण, विचारांची गुंतागुंत आणि एखाद्या संकल्पनेचा सूक्ष्म अर्थ हे स्पष्ट करत नाही. केवळ ध्वनीची नक्कल करून माणूस इतकी समृद्ध आणि गुंतागुंतीची भाषा कशी तयार करू शकतो, हे यातून स्पष्ट होत नाही. पण तरीही, भाषेच्या अगदी सुरुवातीच्या टप्प्यावर ही प्रक्रिया महत्त्वाची ठरली असावी, असं भाषातज्ज्ञ मानतात.

अशा प्रकारे, निसर्गातील ध्वनीच्या अनुकरणातून भाषा कशी जन्माला आली असावी, याचं प्राथमिक आणि साधं स्पष्टीकरण निसर्गवादी सिद्धांत आपल्याला देतो. भाषा ही माणसाने आपल्याला लाभलेल्या ऐकण्याच्या आणि उच्चारणाच्या क्षमतेमुळेच उगम पावली असावी, असं या सिद्धांतातून सूचित केलं जातं.

२. हावभाव सिद्धांत – कॉन्डिलेक, डब्ल्यू. गॉर्डन, एडवर्ड टायलर (Gesture Theory / Yo-he-ho theory)

हावभाव सिद्धांत- ज्याला इंग्रजीत Gesture Theory किंवा Yo-he-ho Theory म्हणतात- हा भाषेच्या उत्पत्तीविषयी मांडलेला एक रोचक आणि मानवी वर्तनाशी जोडलेला सिद्धांत आहे. या सिद्धांतानुसार, भाषा ही केवळ बोलण्याच्या माध्यमातून नाही, तर सुरुवातीला माणसाने आपल्या शरीराच्या विविध हालचालींच्या आणि हावभावांच्या साहाय्याने निर्माण केली.

माणूस जेव्हा एकटा राहत नव्हता, जेव्हा तो समूहात राहू लागला, तेव्हा त्याला आपले विचार, भावना किंवा सूचना इतरांपर्यंत पोहोचवण्याची गरज भासू लागली. त्या काळी भाषा नव्हती, म्हणून तो डोळ्यांची हालचाल, हातवारे, चेहन्यावरील भाव, शरिराचे वळवळणे आणि इतर दृश्य हावभावांचा वापर करून संवाद साधायचा प्रयत्न करत असे.

उदाहरणार्थ, जर कुणाला धोका असल्याचा इशारा द्यायचा असेल, तर माणूस हात हलवून, डोळे मोठे करून, चेहरा चिंतेने भरलेला दाखवून इतरांना सावध करत असे. यालाच आपण आज “नॉनवर्बल कम्युनिकेशन” म्हणतो. पण त्या काळी तेच मुख्य माध्यम होतं.

यानंतर, जेव्हा माणूस शारीरिक श्रम करू लागला- जसे की लाकूड तोडणं,

दगड उचलण, शिकार करण आणि सामूहिकपणे काही काम करण- तेव्हा श्रम करताना त्याच्या तोंडून काही नैसर्गिक ध्वनी बाहेर पडू लागले. हे ध्वनी पोटातून येणारे आणि प्रयत्न सूचित करणारे होते, जसं “ओऽऽ”, “हूं”, “हाऽऽ”, “अरेऽ”, “छू”, “हट्ट” वरै.

हे ध्वनी मुख्यतः सामूहिक काम करताना निर्माण होत. उदा. एखादा मोठा खडक उचलताना सर्वजण एकाच वेळी “यो हे हो” असं म्हणत असतील, ज्यामुळे एकरूपता तयार होत असे. या आवाजांचं उद्दीष्ट केवळ कामाला लय मिळवण किंवा एकत्रित शक्ती लावण हेच नसून, ते एक प्रकारचं संवादमाध्यमही होतं. त्यामुळेच या सिद्धांताला Yo-he-ho Theory म्हणतात- हे नाव त्या आवाजावरून आलं आहे.

या प्रकारे, हावभावांच्या साहाय्याने सुरु झालेला संवाद, नंतर श्रमांच्या वेळी होणाऱ्या ध्वनीमध्ये बदलला. हळूहळू, हेच ध्वनी ठराविक संदर्भात वापरले जाऊ लागले. म्हणजे, जर “ओऽऽ” आवाजाचा अर्थ “हे उचला” असा असेल, तर तोच आवाज त्या कृतीसाठी वापरला जाईल आणि सर्वजण तो समजून घेतील. कालांतराने हे ध्वनी शब्दांमध्ये, वाक्यांमध्ये रूपांतरित झाले.

हा सिद्धांत असं म्हणतो की भाषा ही मानवाच्या सामूहिक श्रमातून, समूहजीवनातून आणि शरीराच्या अभिव्यक्तींमधून निर्माण झाली. ती केवळ ध्वनीचा खेळ नव्हता, तर शरीराच्या हालचाली आणि आवाज यांचा मिलाफ होता. भाषेचा पहिला टप्पा ‘दृश्य + ध्वनी’ स्वरूपात होता, जिथे हातवारे आणि स्वर हे दोन्ही एकत्र वापरले जात.

मात्र, या सिद्धांतावरही काही मर्यादा आहेत. या सिद्धांतातून केवळ सुरुवातीच्या संवादाची कल्पना करता येते. भाषेची व्याकरणात्मक जटिलता, अर्थाची गुंतागुंत आणि अमूर्त संकल्पनांची मांडणी- हे घटक या सिद्धांतातून समजून घेता येत नाहीत. म्हणजेच, “प्रेम”, “मुक्ती”, “कर्तव्य”, “मुल्य” अशा अमूर्त गोष्टी हावभावातून व्यक्त करण अशक्य होतं. या संकल्पनांसाठी समृद्ध भाषेची गरज असते.

तरीसुद्धा, हा सिद्धांत आपल्याला एक महत्वाचा दृष्टिकोन देतो- तो म्हणजे भाषा ही केवळ आवाज नव्हे, तर माणसाच्या शारीरिक अभिव्यक्तीच्या आधारेही जन्माला आली असावी. आजदेखील, आपण संवाद करताना हावभाव वापरतो- मान हलवण, डोळे मोठे करण, बोट दाखवण- हे सर्व त्याच प्राचीन पद्धतींचा अंश आहे. त्यामुळे हावभाव सिद्धांत ही भाषा उत्पत्तीच्या प्रक्रियेत एक महत्वाची पायरी मानली जाते.

३. भावनावादी सिद्धांत - हेनी स्वीट (Pooh-pooh theory)

माणूस एक सामाजिक प्राणी आहे आणि त्याच्या वागणुकीत भावना ही अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. जेव्हा तो आनंदी असतो, दुःखी असतो, भीतीने भरून गेलेला असतो किंवा रागावलेला असतो- तेव्हा तो नुसत्या हालचाली करत नाही, तर त्याच्या तोंडून नैसर्गिकपणे काही ध्वनीही बाहेर पडतात. हाच भावनावादी सिद्धांत (Pooh-pooh Theory) भाषेच्या उत्पत्तीचा उगम अशा भावनिक अभिव्यक्तीमध्ये शोधतो.

हा सिद्धांत असं मानतो की सुरुवातीच्या काळात माणसाने जेव्हा एखादी भावना अनुभवली, तेव्हा त्याच्या शरीरातून- विशेषतः तोंडातून- काही विशिष्ट आवाज निसर्गतः निर्माण झाले. हे आवाज मनुष्याने जाणूनबुजून तयार केलेले नव्हते, तर ते त्याच्या भावनात्मक स्थितीचा नैसर्गिक परिणाम होते.

उदाहरणार्थ, अचानक दुखापत झाली तर “अरे!” असा आवाज निसर्गतः निघतो. भीती वाटली तर “आई गं!” किंवा “अंगं बाई!” असे शब्द आपण नकळत उच्चारतो. आनंद वाटतो तेव्हा “वाऽऽ!” असं म्हणतो. किळस वाटली तर “शीऽऽ!” असं सहज बोलून जातो. हे सगळे ध्वनी आणि उद्भार म्हणजेच या सिद्धांताचे मूळ आहे.

‘Pooh-pooh’ हा शब्दच एका अशा भावनिक उद्भाराचं उदाहरण आहे- जसं एखाद्या गोष्टीकडे तुच्छतापूर्वक पाहताना इंग्रजीत “Pooh!” असा शब्द वापरला जातो. म्हणून या संपूर्ण सिद्धांताला Pooh-pooh theory असं नाव देण्यात आलं आहे.

हे ध्वनी जेव्हा सतत वापरले जाऊ लागले, तेव्हा त्या प्रत्येक ध्वनीला एक विशिष्ट भावना किंवा कृती जोडली गेली. अशा रीतीने हे ध्वनी हळूहळू निश्चित अर्थ असलेल्या शब्दांमध्ये परिवर्तित झाले. उदाहरणार्थ, “आई गं!” हा उद्भार जेव्हा एखादी स्त्री धोक्याच्या वेळी, भीतीच्या क्षणी सतत वापरत होती, तेव्हा इतर लोकांनीही तोच शब्द अशाच प्रकारच्या परिस्थितीत वापरायला सुरुवात केली. मग तो शब्द त्या विशिष्ट भावना व्यक्त करण्यासाठी स्वीकारला गेला.

लहान मुलं हा सिद्धांत समजून घेण्यासाठी फार महत्त्वाचा पुरावा ठरतात. ते बोलायला शिकण्याच्या अगोदरच आपल्या भावना ‘अर्थपूर्ण आवाजांद्वारे’ व्यक्त करतात. रडणं, हसणं, हंबरडा फोडणं, “आई!” किंवा “बाबा!” असं म्हणणं- हे सगळं भाषेच्या आधीचं संवादमाध्यम असतं. या नैसर्गिक ध्वनींपासूनच मग हळूहळू शब्द तयार होतात.

हा सिद्धांत भाषेचा भावनिक आणि नैसर्गिक मूळ स्पष्ट करतो. म्हणजेच,

भाषा ही केवळ बौद्धिक किंवा समाजघटकातून आलेली नसून, ती माणसाच्या आतून- त्याच्या भावना, भावना व्यक्त करण्याची गरज- यातूनही जन्मली आहे. त्यामुळे या सिद्धांताचे महत्त्व अधोरोखित होतं.

तथापि, या सिद्धांताच्या काही मर्यादाही आहेत. तो केवळ “भावनिक शब्द” म्हणजेच interjections किंवा “उद्ग्राह” यांचाच उगम समजावतो. मात्र, भाषा ही फक्त उद्ग्राहांपुरती मर्यादित नसते. भाषेत क्रियापदं, नामं, विशेषणं, काल, वचन, लिंग, वाक्यरचना, विचारांची गुंफण- हे सगळे घटक असतात. या सिद्धांतात त्या सगळ्यांची स्पष्टता दिसत नाही.

तरीही, Pooh-pooh Theory आपल्याला हे सांगते की माणसाच्या भावनिक गरजांमधून, त्याच्या नैसर्गिक प्रतिसादांमधूनही भाषा तयार झाली असावी. आणि म्हणूनच, आजदेखील आपण भावनांच्या भरात सर्वप्रथम शब्द नव्हे, तर उद्ग्राहच वापरतो- “अरे देवा!”, “अगं!”, “हायSS!”, “ओSS!” हेच भाषेचे मूळ बीज ठरले असावं, असं या सिद्धांताचं म्हणणं आहे.

४. कृती-प्रेरित सिद्धांत - मॅक्स म्यूलर (Ding-dong theory)

भाषेच्या उत्पत्तीविषयीचा Ding-dong सिद्धांत हा अतिशय कल्पक आणि रोचक मानला जातो. या सिद्धांतामागचा मुख्य विचार असा आहे की, या सृष्टीतील प्रत्येक वस्तू, प्राणी किंवा नैसर्गिक घटक- कोणत्यातरी विशिष्ट ध्वनीसह जोडलेले आहेत. म्हणजेच, एखादी गोष्ट जेव्हा निर्माण होते किंवा तिचा वापर होतो, तेव्हा ती स्वतःचा एक विशिष्ट आवाज निर्माण करते. माणसाने या ध्वनींचं अनुकरण केलं आणि त्यावरूनच भाषा तयार झाली, अशी या सिद्धांताची मांडणी आहे.

उदाहरणार्थ, आपण टेबलावर ठोठावल्यास “ठक” किंवा “टक” असा एक ठराविक आवाज येतो. घंटा वाजवली की तिचा “डिंग डोंग” असा विशिष्ट आवाज कानावर पडतो. याच ध्वनींना मनुष्याने नावं दिली- आणि त्याच नावांचं पुढे शब्दांत रूपांतर झालं. त्यामुळेच या सिद्धांताला “Ding-dong” (घंटेचा आवाज) थिअरी असे नाव मिळाले आहे.

या सिद्धांताच्या मते, ध्वनी हे केवळ ऐकायला येणारे आवाज नसून, ते वस्तूंशी निगडित असलेले एक प्रकारचे “ध्वनिसंकेत” आहेत. माणसाने या ध्वनिसंकेतांकडे लक्ष दिलं, ते लक्षात ठेवलं आणि हळूहळू त्यांचा वापर संवादासाठी करू लागला.

समजा, एखाद्या वस्तूचा आवाज “ठणठण” असा होता, तर तिचं नाव “ठणठणीत” झालं असेल; किंवा “घण” वाजला, म्हणून “घंटा” हा शब्द तयार झाला असावा- अशा प्रकारे या सिद्धांतात विचार केला जातो. खं तर,

आपल्याकडे “घण-घण वाजे मंगळध्वनी” अशा अभंगांमध्येही ध्वनीचा आणि शब्दाचा संबंध दिसतो.

या सिद्धांतामध्ये असे गृहित धरले आहे की, वस्तुमध्ये एक अंतःध्वनी (inner sound) असतो आणि माणसाने तो अनुभवला. हे ध्वनी त्याच्या अनुभवात सातत्याने येत गेले, म्हणून त्या ध्वनींना नावं देण्याची प्रक्रिया सुरु झाली आणि अशा प्रक्रियेतूनच भाषा तयार झाली असावी. ही एक प्रकारची नैसर्गिक संवादी क्रिया आहे, जिथे प्रत्येक वस्तू स्वतःहून तिच्या ओळखीचा आवाज निर्माण करते आणि माणूस तो “ऐकतो”, ओळखतो आणि मग शब्द बनवतो.

तथापि, या सिद्धांतावर काही टीकाही झाली आहे. मुख्यतः यामध्ये असे गृहितक आहे की, प्रत्येक वस्तूचा एक ठराविक आवाज असतो, पण प्रत्यक्षात अनेक वस्तूंना स्वतःचा कोणताही स्पष्ट किंवा विशेष ध्वनी नसतो. उदा. फळ, दगड, झाड, कपडे- यांचे कोणतेही निश्चित ध्वनी नसतात. मग त्या शब्दांची निर्मिती कशी झाली? हे या सिद्धांतात स्पष्ट होत नाही.

तसंच, भाषा म्हणजे फक्त ध्वनींची नक्कल नसून, त्यामध्ये व्याकरण, शब्दरचना, वाक्यरचना, अर्थविस्तार अशा अनेक गोष्टी येतात. त्या सगळ्याचं स्पष्टीकरण ‘Ding-dong’ सिद्धांत देऊ शकत नाही.

पण तरीही, प्रारंभीच्या भाषिक विकासात- विशेषतः ध्वनीनिष्ठ शब्द (onomatopoeic words) तयार होण्यात- या सिद्धांताचा विचार उपयुक्त ठरतो. आपल्याकडे आजही अशा अनेक शब्दांचा वापर होतो, जसे: ठणक, खडखड, किणकिण, घणघण, टकटक, टणटण इत्यादी. हे सगळे शब्द ध्वनीनुसार तयार झालेले आहेत आणि तेच Ding-dong सिद्धांताच्या संकल्पनेला बळ देतात.

अशा प्रकारे हा सिद्धांत विज्ञानाच्या कक्षेत थोडा अपुरा वाटतो, पण भाषेच्या सर्जनशील आणि सांस्कृतिक उगमाकडे पाहताना तो एक मनोरंजक दृष्टिकोन देतो. त्यामुळे, भाषेच्या उत्पत्तीच्या अभ्यासात तो एक विचारप्रवर्तक सिद्धांत मानला जातो.

५. अनुकरण सिद्धांत - प्लेटो आणि ऑरिस्टॉटल (Imitation Theory)

भाषेच्या निर्मितीविषयीचा अनुकरण सिद्धांत हा एक अत्यंत व्यवहार्य आणि अनुभवसिद्ध विचार मानला जातो. या सिद्धांतानुसार, भाषा ही जन्मतः नैसर्गिकपणे येत नाही, तर ती शिकावी लागते. आणि शिकण्याचा मुख्य मार्ग म्हणजे- अनुकरण, म्हणजेच imitating others.

या सिद्धांतानुसार, माणूस- विशेषतः लहान मूल- आपल्या आजूबाजूच्या लोकांकडून भाषा शिकतो. मूल जसं जसं मोठं होत, तसं तसं ते आपल्या पालकांनी,

नातेवाईकांनी, शिक्षकांनी आणि समाजातील इतर लोकांनी बोललेलं ऐकतो, लक्ष देतो आणि हळूहळू त्यांचं अनुकरण करून तोही बोलायला शिकतो.

उदाहरणार्थ, जेव्हा आई पाणी पिण्यासाठी “पाणी” असा शब्द उच्चारते, तेव्हा मूल त्या शब्दाला वारंवार ऐकून स्वतःही “पा...णी” म्हणायला शिकतं. हळूहळू ते शब्दांची रचना समजून घेतं, त्यांचा अर्थ आणि योग्य प्रसंगात वापर यांचा अंदाज घेतं. अशा रीतीने, भाषा ही ऐकून आणि पाहून शिकता येते, असेही लक्षात येते.

हा सिद्धांत विशेषतः व्यवहारातील भाषाशिक्षण समजावण्यास मदत करतो. आजही आपण पाहतो की, मूल आपल्या मातृभाषेत सहजतेने बोलायला शिकतं, कारण त्याला त्या भाषेचं सतत ऐकू येतं. परंतु तेच मूल जर दुसऱ्या भाषिक वातावरणात वाढलं, तर त्याला त्या दुसऱ्या भाषेचा प्रभाव होतो- कारण ते ज्या भाषेचे जास्त अनुकरण करेल, तीच भाषा त्याच्या बोलण्यात प्रबळ ठरेल.

या सिद्धांतातून आपण हेही समजू शकतो की, माणसाची बौद्धिक क्षमता, स्मरणशक्ती आणि गूढ समजून घेण्याची ताकद ही भाषा शिकण्याच्या प्रक्रियेसाठी आवश्यक असते. भाषा ही फक्त ध्वनींचा संच नसून, ती एक पूर्ण विचारप्रणाली आहे. आणि ही विचारप्रणाली अनुकरणाच्या प्रक्रियेतून पुढे विकसित होते.

शिक्षणपद्धतीत या सिद्धांताचा उपयोग फार मोठा आहे. भाषाशिक्षण करताना शिक्षक, पालक किंवा समाजाचे इतर घटक जर समजूतदारपणे आणि योग्य पद्धतीने संवाद साधतील, तर मूल लगेच ती भाषा आत्मसात करतं. त्यामुळे हे स्पष्ट होतं की भाषा ही शिकण्याची गोष्ट आहे- आणि अनुकरण हा तिचा मूलाधार आहे.

तथापि, या सिद्धांताची एक मोठी मर्यादा अशी आहे, की तो भाषेची पहिली निर्मिती कशी झाली हे सांगत नाही. म्हणजे, सर्वात पहिल्या माणसाने कोणा इतराचं अनुकरण केलं? जर कोणीच बोलत नव्हतं, तर त्याने प्रथम शब्द कसे तयार केले? याचं उत्तर या सिद्धांतात सापडत नाही. म्हणूनच, हा सिद्धांत प्रारंभीच्या भाषेच्या निर्मितीबाबत अपुरा ठरतो.

पण जेव्हा भाषेचा प्रसार, भाषेचं समाजात वावरणं आणि भाषा शिकण्याची नैसर्गिक प्रक्रिया समजून घ्यायची असेल, तेव्हा अनुकरण सिद्धांत अत्यंत उपयोगी आणि समर्पक ठरतो. आजही आधुनिक भाषाशिक्षणात “मिमिक्री”, “रोल प्ले”, “प्रॅक्टिस श्रू रीपिटिशन” यासारख्या तंत्रांचा वापर हाच सिद्धांत अधोरेखित करतो.

अनुकरण सिद्धांत भाषेच्या शिक्षणासंबंधीचा एक व्यवहार्य दृष्टिकोन देतो. तो शिकलेल्या भाषेच्या प्रसाराचे योग्य स्पष्टीकरण देतो, पण भाषेच्या उगमाच्या बाबतीत मात्र थोडासा मर्यादित ठरतो. तरीही, भाषा व्यवहाराच्या दृष्टिकोनातून तो

एक अत्यंत महत्त्वाचा आणि स्वीकारार्ह सिद्धांत मानला जातो.

६. करार सिद्धांत - थोमस होब्स

(Convention theory / Contract theory)

भाषेच्या निर्मितीविषयी करार सिद्धांत (Contract Theory) हा एक सामाजिक आणि व्यवहारात्मक दृष्टिकोन मांडणारा महत्त्वाचा सिद्धांत आहे. या सिद्धांतानुसार, भाषा ही स्वतःहून किंवा नैसर्गिकरित्या निर्माण झालेली नसून, ती माणसांनी एकमेकांशी संवाद साधण्याच्या गरजेतून जाणीवपूर्वक तयार केलेली आहे. म्हणजेच, माणसांनी परस्पर संमतीने- एकप्रकारचा सामाजिक करार करून- विशिष्ट ध्वनींना विशिष्ट अर्थ दिला.

उदाहरणार्थ, “पाणी” या ध्वनीसमूहाला समाजाने “पिण्याचे पाणी” असा अर्थ दिला. “आई” या शब्दाला आई म्हणजे जी जन्म देते असा अर्थ दिला. या अर्थध्वनी संमतीमुळे समाजातील सगळ्या व्यक्तींना एकमेकांच्या बोलण्याचा अर्थ समजायला लागला. हीच प्रक्रिया म्हणजे भाषेचा जन्म.

हा करार तोंडी नव्हता, पण तो एक समूहात तयार झालेला अलिखित नियम होता. अनेक वेळा, विविध वस्तू, भावना, क्रिया यांच्याशी संबंधित ध्वनी समाजाने एकत्रितपणे ठरवले. आणि हे ध्वनी- अर्थ संबंध वेळोवेळी पुनरावृत्तीमुळे स्थिर झाले. पुढे त्याच ध्वनींची अनेक रूपं तयार झाली- व्याकरण, क्रियापद, नाम, काळ, लिंग, वचन यांचा विकास झाला- आणि त्यातून भाषेची एक सुसंगत रचना उदयास आली.

करार सिद्धांत भाषा म्हणजे सामाजिक संस्था आहे, हे ठामपणे सांगतो. जसा पैसा, कायदे, आचारसंहिता यांचा व्यवहार ठराविक नियमांवर आधारलेला असतो, तसाच भाषेचाही व्यवहार ठराविक ध्वनी-अर्थ संबंधांवर आधारलेला असतो. उदाहरणार्थ, “fire” म्हणजे “आग” हे इंग्रजीत स्वीकारलेलं आहे, तर “आग” या ध्वनीला मराठीत तोच अर्थ आहे. यावरून भाषेतील शब्द हा निसर्गदत्त नसून एक करारपूर्वक स्थिरावलेला संकेत आहे, हे स्पष्ट होतं.

या सिद्धांताची ताकद अशी आहे की, तो भाषेचा सामाजिक उपयोग, शब्दांच्या सार्वत्रिकीकरणाची प्रक्रिया आणि समूहांमध्ये संवाद कसा शक्य होतो हे सहज समजावतो. त्यामुळे आज आपण एका भाषेतील शब्द शिकू शकतो, शब्दकोश तयार होतात, भाषांतर शक्य होतं- कारण या सगळ्याच गोष्टी करारावर आधारित आहेत.

तथापि, या सिद्धांताच्या काही मर्यादा आहेत. उदाहरणार्थ, सर्वात पहिल्या माणसांनी असा करार कसा केला? कोणत्या ध्वनीला कोणता अर्थ द्यायचा हे

त्यांनी कसं ठरवलं? तेव्हा भाषा नव्हती, संवादाची सोय नव्हती- तर अशा स्थितीत करार करणे शक्यच कसं होतं? याचे समाधानकारक उत्तर या सिद्धांतात मिळत नाही. म्हणूनच, हा सिद्धांत भाषेच्या उगमाविषयी थोडा अपुरा ठरतो.

पण भाषा समाजात एकदा स्थिरावली की ती पुढे कशी वाढते, लोकांनी तिचा वापर कसा केला आणि भाषा व्यवहारात कशी पक्की होते याचे उत्कृष्ट स्पष्टीकरण हा सिद्धांत देतो.

करार सिद्धांत असं सांगतो की, भाषा ही सामाजिक गरजेतून तयार झालेली आहे. ती निसर्गात अचानक निर्माण झालेली नसून, माणसांनी संमतीने विशिष्ट ध्वनी विशिष्ट अर्थाशी जोडले आणि त्यामुळेच भाषा घडली. भाषेचा सामाजिक पाया स्पष्ट करणारा हा सिद्धांत- भाषेच्या विस्तारासाठी आणि अर्थव्यवस्थेसाठी- अत्यंत उपयुक्त ठरतो, जरी तो आदिम भाषेच्या जन्माचे नेमके उत्तर देत नसेल.

७. विकासवादी सिद्धांत - चार्ल्स डार्विन

(Evolutionary theory / Darwinian theory)

भाषेच्या उगमाचा विचार करताना, विकासवादी सिद्धांत म्हणजेच Evolutionary Theory किंवा Darwinian Theory हा आधुनिक विज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून मांडलेला अत्यंत महत्त्वाचा सिद्धांत आहे. या सिद्धांताचे मूळ चार्ल्स डार्विन यांच्या “Theory of Evolution” मध्ये आहे. डार्विन यांनी सांगितल्याप्रमाणे, सर्व सजीवांची रचना, क्षमता आणि गुणधर्म हे हळूहळू उत्क्रांत होतात- म्हणजेच, लाखो वर्षांच्या कालावधीत बदल होत जातात.

हीच कल्पना भाषेच्या उगमासाठी लागू केली जाते. या सिद्धांतानुसार, भाषा ही एका दिवसात, एका काळात किंवा एका प्रसंगी अचानक निर्माण झालेली नाही, तर ती हळूहळू, पिढ्यानपिढ्या, मानवी मेंदूच्या आणि शरीराच्या प्रगतीमुळे जन्माला आलेली आहे.

माणूस हा एक सामूहिक जीवन जगणारा प्राणी आहे. त्याला इतरांशी संपर्क साधण्याची गरज असते. पूर्वीच्या काळात जेव्हा माणूस जंगलात राहत होता, शिकारी करीत होता, संकटांशी झुंज देत होता- तेव्हा समूहाच्या अस्तित्वासाठी संवाद आवश्यक होता.

शरीरशास्त्रज्ञ आणि भाषाशास्त्रज्ञ सांगतात की, मेंदूतील विशिष्ट भाग हे भाषेसाठी जबाबदार असतात. हे मेंदूचे भाग इतर प्राण्यांमध्ये अतिशय कमी प्रमाणात असतात, पण मानव प्रजातीमध्ये हे भाग अत्यंत विकसित झाले आहेत. तसेच, माणसाच्या घशातील आणि तोंडातील अनेक स्नायू, जीभ, ओठ यांची जुळवाजुळव ही ध्वनी निर्माण करण्यासाठी उपयुक्त ठरली. या शारीरिक आणि

मेंट्रूटील उत्क्रांतीचा परिणाम म्हणजे भाषा.

मानवाचे पूर्वज म्हणजेच होमो-हबिलिस (Homo Habilis), होमो इरेक्टस (Homo Erectus) आणि नंतर होमो सेपियन्स (Homo Sapiens)- या सगळ्या प्रजाती हजारो वर्षांच्या अंतराने विकसित होत गेल्या. मुरुवातीला केवळ आवाज (गटगट, ओरडणे, गुरुगुर) असले तरी, हळूहळू त्या आवाजांना अर्थ प्राप्त झाला. माणूस आवाजांमध्ये फरक करू लागला, शब्द तयार झाले आणि नंतर भाषेचा विकास झाला.

शिकारी, बस्तूची देवाण-घेवाण, संकटांची माहिती, भावनांची अभिव्यक्ती, बाळांची काळजी आणि समाजात राहण्याची गरज- या सगळ्या गोष्टींनी माणसाला एकमेकांशी अधिक चांगल्या पद्धतीने बोलण्याची प्रेरणा दिली. हीच प्रेरणा हळूहळू संवेदनशील ध्वनी, मग शब्द, मग वाक्य, मग भाषा- अशा प्रक्रियेत बदलली.

हा सिद्धांत इतर सिद्धांतांप्रमाणे केवळ कल्पनारम्य किंवा सांकेतिक नाही, तर तो शास्त्रीय संशोधन, मेंट्रोशास्त्र, मानववंशशास्त्र, जीवशास्त्र आणि उत्क्रांतीशास्त्र यांच्यावर आधारलेला आहे. त्यामुळे, भाषेच्या उगमावर विचार करताना या सिद्धांताला आजच्या संशोधन क्षेत्रात विशेष महत्त्व दिलं जातं.

तरीही, हा सिद्धांत पूर्णतः सर्व प्रश्नांची उत्तर देऊ शकत नाही. कारण-आपण आजही अगदी पहिला माणूस कधी आणि कसा बोलला, हे निश्चितपणे सांगू शकत नाही. आपल्या हाती पुरातत्त्वीय अवशेष असले तरी, ध्वनी किंवा भाषा हे नष्ट होणारे घटक आहेत. त्यामुळे भाषा नेमकी कधी निर्माण झाली हे ठामपणे सांगण कठीण आहे.

विकासवादी सिद्धांत असा सांगतो की भाषा ही मानवाच्या नैसर्गिक उत्क्रांतीचा एक भाग आहे. जसजशी माणसाची मेंट्रूशक्ती, आवाज निर्माण करण्याची प्रेरणा आणि सामाजिक गरजा वाढल्या, तसेतशी भाषा जन्माला आली आणि विकसित होत गेली. ही प्रक्रिया लाखो वर्षांची असून, भाषेचा उगम अचानक नव्हे तर हळूहळू झाला- हाच या सिद्धांताचं केंद्रविंदू आहे.

प्रत्येक सिद्धांतात काही सत्य दडलेलं आहे. काही सिद्धांत भावनावर आधारित आहेत, काही अनुकरणावर, काही ध्वनीवर तर काही सामाजिक करारावर. हे सगळे सिद्धांत आपल्याला भाषेची मुरुवात समजून घेण्यास मदत करतात.]

मराठीसारख्या समृद्ध भाषेचं मुळ कुठे आहे हे समजून घेण्यासाठी भाषेच्या उत्पत्तीविषयी असलेले हे सिद्धांत विद्यार्थ्यांना भाषेचा गाभा समजून घेण्यास खूप उपयुक्त ठरतात. म्हणूनच हे सिद्धांत केवळ ऐतिहासिक माहिती न राहता, भाषेच्या अभ्यासाचा एक मूलभूत भाग बनतात.

१.३ भाषारूपे : मौखिक आणि लिखित

भाषा ही माणसाच्या जीवनातील एक अत्यंत मूलभूत आणि महत्वाची गरज आहे. माणूस एक सामाजिक प्राणी आहे आणि समाजात राहण्यासाठी, विचारांची देवाण-घेवाण करण्यासाठी, भावना व्यक्त करण्यासाठी आणि संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी त्याला भाषेची आवश्यकता असते. भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून ती माणसाच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा आरसा असते. भाषा ही दोन स्वरूपात दिसून येते- मौखिक (बोलली जाणारी) आणि लिखित (लिहिली जाणारी). या दोन भाषारूपांचा उपयोग वेगवेगळ्या प्रसंगी, वेगवेगळ्या उद्दिष्टांसाठी केला जातो. आपण या दोन्ही भाषारूपांचा सविस्तर परिचय घेणार आहोत.

मौखिक भाषा (Oral Language) :

मौखिक भाषा ही माणसाच्या जीवनातील एक अत्यंत मूलभूत आणि सहजस्वाभाविक अशी भाषा आहे. माणूस जन्माला येतो तेव्हाच त्याच्यात भाषा शिकण्याची नैसर्गिक क्षमता असते. बाळाचे रडणे, हसणे, आवाज काढणे- हे सारे मौखिक भाषेच्या सुरुवातीच्या टप्प्याचे निर्दर्शक ठरतात. बाळाच्या आजूबाजूचे लोक जसे त्याच्याशी बोलतात, संवाद साधतात, तसेतसं बाळही शब्द ओळखू लागते आणि हळूहळू त्याची स्वतःची भाषा आकार घेते.

मौखिक भाषा ही कोणत्याही लेखी प्रणालीपेक्षा आधी अस्तित्वात आली आहे. प्राचीन काळी माणसं शिकारीसाठी, सामाजिक समन्वयासाठी आणि भावना व्यक्त करण्यासाठी एकमेकांशी मौखिक संवाद साधत असत. लेखनाचे साधन उपलब्ध होण्यापूर्वी हजारो वर्षे मानवाने फक्त बोलूनच आपले अनुभव, कथा, विचार, परंपरा पुढच्या पिढीपर्यंत पोचवले. त्यामुळे मौखिक भाषा ही मानवी संस्कृतीचा अत्यंत महत्वाचा भाग ठरली आहे.

मौखिक भाषेचं वैशिष्ट्य म्हणजे ती अत्यंत जिवंत, लवचिक आणि काळाबरोबर बदलणारी असते. बोलणं हे केवळ शब्दांपुरतं मर्यादित नसतं, तर त्यात आवाजाचे चढ-उतार, हावभाव, हातवारे, चेहऱ्यावरील भाव, शब्दांमधील थांबे हे सारे घटक समाविष्ट असतात. त्यामुळे मौखिक भाषा ही अधिक प्रभावी आणि थेट संवाद साधण्याचे साधन ठरते.

शाळा-कॉलेजांमध्ये शिक्षकांचा विद्यार्थ्यांशी होणारा संवाद, सार्वजनिक भाषण, टीव्ही-रेडिओवरील कार्यक्रम, नाट्यप्रयोग, पारंपरिक लोककथा किंवा भारुड यांसारखे सांस्कृतिक कार्यक्रम- हे सारे मौखिक भाषेचे उत्तम उदाहरण आहेत. ग्रामीण भागातील बाई गावातील गोष्टी सांगते, आजी नातवंडांना गोष्टी सांगते- हे मौखिक परंपरेचे रूप आहे.

मौखिक भाषेचा वापर केवळ संवादापुरता मर्यादित नसून, तो विचारप्रक्रियेला चालना देणारा, आत्मविश्वास निर्माण करणारा आणि सामाजिक संबंध दृढ करणारा असतो. अनेकदा मौखिक भाषेतून केलेले संवाद हे आपले संबंध निर्माण करण्यास, जोपासण्यास आणि टिकवून ठेवण्यास मदत करतात. शिक्षकांचे प्रासादिक बोल, नेत्यांचे प्रेरणादारी भाषण, आईचे प्रेमळ शब्द, मित्रांच्या विनोदी गप्पा- हे सारे मौखिक भाषेच्या भावनिक आणि सामाजिक रूपाचे दाखले आहेत.

मौखिक भाषा ही केवळ साधी-सोपी भाषा नसून ती आपली सांस्कृतिक ओळख आहे. प्रत्येक भागातील बोलीभाषा, प्रादेशिक वैशिष्ट्य, उच्चार, शब्दप्रयोग हे सारे मौखिक भाषेच्या माध्यमातून जपले जातात. भाषेचे हे मौखिक रूप म्हणजेच आपली जीवंत परंपरा आहे. लेखी भाषा वेळ घेते, पण मौखिक भाषा क्षणात प्रभाव टाकते, मन जिंकते.

शेवटी, मौखिक भाषा ही शिक्षणाचं आणि जीवनाचं मूलभूत माध्यम आहे. ती शिकण्याचा पहिला टप्पा आहे आणि शिकवण्याचा प्रभावी मार्गही. त्यामुळे मौखिक भाषेच्या अभ्यासाला आणि वापराला विशेष महत्त्व दिलं पाहिजे. ती फक्त एक संवादाची पद्धत नाही, ती माणसाच्या संपूर्ण अस्तित्वाशी निगडीत आहे.

मौखिक भाषेची वैशिष्ट्ये

१. सजीवता :

मौखिक भाषा ही नेहमी जिवंत असते. जेव्हा एखादी व्यक्ती बोलते, तेव्हा तिच्या आवाजाचा सुर, चढ-उतार, वेग, थांबे, भावना- हे सर्व त्या भाषेतून प्रकट होतात. बोलणं हे फक्त शब्दांमध्येच नसतं, तर त्यात बोलणाऱ्याचा स्वभाव, भावना आणि विचारांचं थेट दर्शन घडतं. त्यामुळे ही भाषा एकणाऱ्यावर थेट परिणाम करते आणि संवाद अधिक जिवंत वाटतो.

२. तत्काळ प्रतिक्रिया :

मौखिक भाषेचं एक मोठं वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील तात्काळ प्रतिक्रिया. दोन व्यक्तीं बोलत असताना लगेचच प्रतिक्रिया मिळते. एकाने प्रश्न विचारला की दुसऱ्याने उत्तर दिलं किंवा भावनांना तात्काळ प्रतिसाद

मौखिक भाषेची वैशिष्ट्ये

- » सजीवता
- » तत्काळ प्रतिक्रिया
- » हावभावांचा वापर
- » सोपेपणा आणि नैसर्गिकता
- » बदलत जाणारी भाषा
- » स्मृतीवर आधारित
- » सामाजिक सहभाग आणि नातेसंबंध दृढ करणारी
- » वेगवान आणि प्रभावी

दिला जातो. त्यामुळे संभाषण अखंड चालतं, संवादात ओघ राहतो आणि गैरसमज होण्याची शक्यता कमी होते.

३. हावभावांचा वापर :

बोलणं हे फक्त तोंडाने शब्द बोलणं एवढंच नसतं. जेव्हा आपण कोणाशी बोलतो, तेव्हा आपल्या चेहन्यावरचे भाव, डोळ्यांची हालचाल, हातवारे, अंगविक्षेप- हे सगळं भाषेशी एकत्र मिळून काम करतं. एखादं वाक्य रागात बोलायचं की प्रेमाने, हे शब्दांनी नाही तर हावभावांनी कळत. त्यामुळे मौखिक भाषा अधिक प्रभावी ठरते.

४. सोपेपणा आणि नैसर्गिकता :

मौखिक भाषा ही अगदी सहज आणि नैसर्गिक असते. बालक जन्मल्यानंतर सर्वप्रथम हीच भाषा शिकतो. कोणतीही भाषा बोलून शिकणं अधिक सोंप असतं कारण त्यात व्याकरणाच्या नियमांची बंधनं तितकीशी कळत नाहीत. घरात, बाजारात, शाळेत, रस्त्यावर- सर्वसामान्य व्यवहारांमध्ये आपण मौखिक भाषाच जास्त वापरतो. त्यामुळे ही भाषा लोकजीवनाशी घटू जोडलेली असते.

५. बदलत जाणारी भाषा :

मौखिक भाषा वेळोवेळी, परिस्थितीनुसार आणि ठिकाणाप्रमाणे बदलते. शहरात वापरली जाणारी भाषा ग्रामीण भागापेक्षा वेगळी असते. मित्रांमध्ये बोलताना वापरलेली भाषा शिक्षकांशी बोलताना वेगळी असते. त्यामुळे मौखिक भाषेत लवचिकता असते, जी संवादाला अधिक प्रभावशाली बनवते.

६. स्मृतीवर आधारित :

मौखिक भाषा लिहून ठेवलेली नसते, त्यामुळे ती ऐकून लक्षात ठेवावी लागते. हेच कारण आहे की मौखिक परंपरेत कथा, गाणी, ओव्या, सणसमारंभ यांचं मौखिक हस्तांतरण तोंडून चालत आलेलं आहे. ही भाषा लक्षात ठेवण्यावर अवलंबून असते, त्यामुळे ती व्यक्तीची स्मरणशक्तीही वाढवते.

७. सामाजिक सहभाग आणि नातेसंबंध दृढ करणारी :

मौखिक भाषेमुळेच माणसांमध्ये जवळीक निर्माण होते. आपण गप्पा मारतो, विनोद करतो, समजावतो, प्रेमाने बोलतो- या सगळ्या गोष्टी बोलूनच व्यक्त होतात. त्यामुळे नातेसंबंध दृढ होतात. मौखिक भाषेमुळेच माणसं एकमेकांच्या भावनांचा आदर करतात आणि

समाजातील आपुलकी टिकून राहते.

८. वेगवान आणि प्रभावी :

लिहितो तेव्हा वेळ लागतो, पण बोलणं तात्काळ आणि थेट परिणाम करणारे असते. समोरच्याला समजावायचं असेल, पटवायचं असेल, तर मौखिक भाषाच अधिक प्रभावशाली ठरते.

मौखिक भाषा ही माणसाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा आरसा आहे. ती लहान मुलांपासून वृद्धांपर्यंत प्रत्येकाच्या जगण्याचा भाग आहे. तिच्याशिवाय सामाजिक जीवन अशक्य आहे. मौखिक भाषेचा प्रभाव समजून घेतल्यास आपण अधिक समजूतदार, भावनाशील आणि चांगले संवादक होऊ शकतो.

मौखिक भाषेचे फायदे आणि मर्यादा

मौखिक भाषेचे फायदे

१. कोणत्याही साहित्य किंवा साधनांशिवाय वापरता येते :

बोलण्यासाठी काही वेगळी साधन लागत नाही. ना पेन लागतो, ना कागद. ना मोबाइल, ना माईक. फक्त दोन माणसं समोरासमोर असली, की बोलणं सुरू करता येतं. त्यामुळे ही भाषा सर्वसामान्य लोकांच्या रोजच्या वापरात खूप सोयीची आहे.

२. गतीशील आणि लवचिक आहे :

मौखिक भाषा ही वेळ, परिस्थिती, बोलणाऱ्याच्या मनःस्थितीप्रमाणे बदलते. आपण जसे घरात बोलतो, तसे शाळेत बोलत नाही. जसे मित्रांशी बोलतो, तसे शिक्षकांशी बोलत नाही. हाच तिचा लवचिकपणा. शब्द, सुर, हावभाव सगळं बदलतं आणि तरीही संवाद सहज होतो.

३. थेट संवाद साधता येतो :

बोलणं हे एकदम थेट असतं. आपण समोरच्याशी बोलतो तेव्हा लगेच प्रतिसाद मिळतो. समजलं-नसल्याचं कळतं. तात्काळ प्रश्न विचारता येतो आणि उत्तर मिळतं. त्यामुळे गैरसमज कमी होतो आणि नातेसंबंध अधिक चांगले होतात.

मौखिक भाषेचे फायदे

- » कोणत्याही साहित्य किंवा साधनांशिवाय वापरता येते
- » गतीशील आणि लवचिक आहे
- » थेट संवाद साधता येतो

मीडियक भाषेच्या मर्यादा

१. ती क्षणभंगुर असते :

बोलून गेलेला आवाज हवेत विरतो. एकदा बोलून गेलं की ती शब्द पुन्हा ऐकता येत नाही. लिहिल्यासामध्या पुरावा राहत नाही. म्हणूनच एखादी गोष्ट लक्षात राहण्यासाठी ती पुन्हा बोलावी लागते, नाहीतर ती विसरली जाते.

२. दस्तऐवजीकरणासाठी वापर करता येत नाही :

शासकीय काम, न्यायालय, करार, अभ्यास या संगल्यांसाठी टिकून ठेवणं गरजेचं असतं. कारण ते लिहिलेलं कुठेही, केव्हाही पुन्हा वाचता येतं. पण बोललेलं तसंच टिकत नाही. म्हणून मीडियक भाषा पुरावा म्हणून वापरता येत नाही.

३. सर्वत्र सारखी भाषा नसते :

वेगवेगळ्या भागांमध्ये लोक वेगळ्या पद्धतीने बोलतात. त्यांच्या उच्चार, शब्द, बोलण्याची ढब वेगळी असते. काही वेळा त्यामुळे गैरसमज होतो. जसं “आता येतो” हा वाक्यप्रयोग काही ठिकाणी खरंच लगेच येतो म्हणून वापरला जातो, पण कुठे-कुठे तो “थोड्या वेळाने येईन” अशा अर्थाने वापरला जातो. त्यामुळे संभाषणात गोंधल होऊ शकतो.

थोडक्यात सांगायचं तर मीडियक भाषा ही आपल्या दैनंदिन जीवनात खुप उपयुक्त आहे- सहज, थेट आणि प्रभावी. पण तिच्या काही मर्यादाही आहेत- ती टिकून राहत नाही, संगलीकडे एकसारखी नाही आणि लेखी कामांसाठी उपयोगी पडत नाही. तरीही, संवादाची खरी जादू तिच्यामध्ये आहे- छद्यातून छद्यात पोहोचणारी भाषा!

लिखित भाषा (Written Language)

लिखित भाषा म्हणजे आपण विचार, भावना, माहिती किंवा कल्पना कागदावर किंवा एखाद्या माध्यमावर लिहून व्यक्त करतो ती भाषा. जसे आपण एखाद्या व्यक्तीला पत्र लिहतो, निबंध लिहतो, कथा किंवा कविता लिहतो, माहितीपत्रक तयार करतो- हे सगळं लिखित भाषेचेच प्रकार आहेत.

बोलणारी भाषा तोंडून क्षणात निघते आणि हवेत विरते, पण लिखित भाषा कायमची राहते. आपण जी गोष्ट लिहतो, ती नंतर केव्हाही पुन्हा वाचता येते.

मीडियक भाषेच्या मर्यादा

- » ती क्षणभंगुर असते
- » दस्तऐवजीकरणासाठी वापर करता येत नाही
- » सर्वत्र सारखी भाषा नसते

त्यामुळे इतिहास, साहित्य, शास्त्र, कायदे, धर्मग्रंथ— ही सगळी माहिती लिखित स्वरूपातच सुरक्षित ठेवली जाते.

लिखित भाषा ही बोलणाऱ्याच्या आवाजावर किंवा हावभावावर अवलंबून नसते. वाचणाऱ्याने ती समजून घ्यावी लागते. म्हणून लिखित भाषा अधिक नीट, स्पष्ट आणि शिस्तबद्दु असते. शब्दांची निवड, व्याकरण, विरामचिन्ह यांचा योग्य वापर खूप महत्त्वाचा असतो.

शाळा-कॉलेजांमध्ये वापरली जाणारी भाषा प्रामुख्याने लिखित असते. आपली पुस्तके, प्रश्नपत्रिका, उत्तरपत्रिका, सूचना- सगळं काही लिहिलेलं असतं. आजकाल तर मोबाईल, संगणक, ई-मेल, मेसेज, सोशल मीडिया यावर आपण सतत काहीतरी लिहीतच असतो. त्यामुळे लिखित भाषेचं महत्त्व अधिकच वाढलं आहे.

थोडक्यात, लिखित भाषा म्हणजे विचारांची नीट मांडणी. ती केवळ संवादाचे साधन नाही, तर ज्ञान, संस्कृती आणि आठवणी जपण्याचं माध्यमही आहे. म्हणूनच चांगलं लिहिता यावं यासाठी सराव करणं आवश्यक आहे.

लिखित भाषेची वैशिष्ट्ये

१. स्थायित्व (कायम टिकणारी भाषा) :

लिखित भाषा ही एकदा लिहिली की ती साठवून ठेवता येते. बोललेलं विसरलं जातं, पण लिहिलेलं

पुन्हा पुन्हा वाचता येतं. उदाहरणार्थ, शेक्सपिअरची नाटके, संत तुकारामांची गाथा, रामायण-महाभारत- ही सगळी शेकडो वर्षांपूर्वी लिहिलेली भाषा आजही आपल्याला वाचता येते. ही ताकद फक्त लिखित भाषेत असते.

२. औपचारिकता (नियमबद्द भाषा) :

लिखित भाषा ही बोलण्यासारखी साधीसरळ नसते. ती नीट व्याकरण वापरून, योग्य वाक्यरचना करून लिहावी लागते. कारण वाचणाऱ्याला हावभाव, आवाज, संकेत यावरून अर्थ कळणार नसतो. म्हणूनच ही भाषा जरा शिस्तबद्दु आणि स्पष्ट असावी लागते.

लिखित भाषेची वैशिष्ट्ये

- » स्थायित्व (कायम टिकणारी भाषा)
- » औपचारिकता (नियमबद्द भाषा)
- » नियोजन (विचारपूर्वक मांडणी)
- » साहित्यनिर्मितीचा आधार
- » पुन्हा-पुन्हा वापरता येते
- » प्रमाणित भाषा वापरली जाते
- » संवादास वेळ देणारी भाषा

पत्र, अर्ज, परीक्षा उत्तरपत्रिका- सगळीकडे हीच औपचारिक भाषा वापरली जाते.

३. नियोजन (विचारपूर्वक मांडणी) :

बोलताना आपण अनेक वेळा चुका करतो, पण लिहिताना प्रत्येक वाक्य विचारपूर्वक लिहावं लागतं. योग्य शब्द निवडणे, विषयाचा क्रम ठेवणे, मुद्दे स्पष्ट मांडणे- हे सगळं नियोजन लिखित भाषेत खूप महत्त्वाचं असतं. त्यामुळे ही भाषा अधिक नीटस आणि अचूक होते.

४. साहित्यनिर्मितीचा आधार :

आपल्याकडे जे साहित्य आहे- कथा, कविता, कादंबन्या, शास्त्रीय लेख, इतिहासाची पुस्तकं- हे सगळं लिखित भाषेच्या माध्यमातून तयार झालं आहे. त्यामुळे सर्जनशीलता आणि ज्ञान यांची नोंद लिखित भाषेमुळेच शक्य होते.

५. पुन्हा-पुन्हा वापरता येते :

लिहिलेलं एखादं पत्र, सूचना, नियम- हे सर्व लोक पुन्हा-पुन्हा वाचू शकतात. एकदा लिहिलेलं कागदावर, फलकावर, पुस्तकात, किंवा इंटरनेटवर जतन केलं की ते अनेक लोकांपर्यंत पोहोचू शकतं. त्यामुळे माहिती पसरवण्यास ही भाषा उपयुक्त ठरते.

६. प्रमाणित भाषा वापरली जाते :

लिहिताना अनेकदा प्रमाण भाषा वापरण्याचा नियम असतो. म्हणजेच, शुद्ध शब्द, शुद्ध वाक्य, शुद्ध व्याकरण वापरणं आवश्यक असतं. त्यामुळे भाषा शिकताना शुद्धलेखन, विरामचिन्हं, वाक्यरचना याच महत्त्व अधिक असतं. (येथे शुद्ध म्हणजे बिनचूक/प्रमाण)

७. संवादास वेळ देणारी भाषा :

बोलताना लगेच उत्तर द्यावं लागतं, पण लिहिताना आणि वाचताना माणसाला विचार करण्यासाठी वेळ मिळतो. लिहिणारा विचार करून लिहितो आणि वाचणारा हळूहळू समजून घेतो. त्यामुळे गंभीर किंवा गुंतागुंतीच्या विषयांवर संवाद साधण्यासाठी लिखित भाषा अधिक उपयुक्त असते.

लिखित भाषा ही फक्त लिहिण्यासाठीच नाही, तर ज्ञान, संस्कृती, आठवणी, कल्पना आणि इतिहास जपण्यासाठी महत्त्वाचं माध्यम आहे. ती नीट विचार करून वापरण्याची गरज असते, पण तीच आपल्या विचारांना अधिक अचूक आणि दीर्घकाळासाठी व्यक्त करण्याची संधी देते, म्हणून, लिखित भाषेचं महत्त्व समजून

घेण आणि तिचा सराव करणं आवश्यक आहे.

लिखित भाषेचे फायदे

१. ती कायम स्वरूपात टिकते :

लिखित भाषा एकदा कागदावर किंवा संगणकावर लिहिली की ती कायमची जपता येते. बोललेलं लगेच विसरलं जातं, पण लिहिलेलं वाचता येतं, जपून ठेवता येतं आणि भविष्यात केव्हाही पुन्हा वापरता येतं. उदाहरणार्थ, ग्रंथ, इतिहासाची पुस्तकं, जुन्या कविता- हे सगळं आजही आपण वाचू शकतो, कारण ते सगळं लिहिलेलं आहे.

२. भविष्यातील पिढ्यांसाठी ज्ञानाचा साठा :

लिहून ठेवलेली माहिती ही पुढच्या पिढ्यांसाठी अमूल्य ठरते. पूर्वीचे शास्त्रज्ञ, साहित्यिक, धर्मगुरु, इतिहासकार यांनी लिहिलेली माहिती आज आपल्याला उपयुक्त ठरते. लिखित भाषेमुळेच आपण आपल्या पूर्वजांचे विचार, संस्कृती, ज्ञान आणि अनुभव समजू शकतो.

३. अनेक लोकांना एकाच वेळी उपयोग :

लिहिलेला मजकूर पुस्तक, वर्तमानपत्र, संकेतस्थळ किंवा मोबाईलमधून अनेक लोक वाचू शकतात. एकच लेख, कविता किंवा माहिती शेकडो लोक वाचू शकतात. त्यामुळे ज्ञानाचा प्रसार वेगाने आणि मोठ्या प्रमाणावर होतो. एखादं पुस्तक एकाच वेळी अनेक विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी उपयोगी पद्धू शकतं.

४. विचारपूर्वक आणि अचूक मांडणी करता येते :

लिहिताना माणूस विचार करून लिहितो. त्यामुळे भाषा शुद्ध, स्पष्ट आणि अचूक असते. कोणतीही गडबड किंवा घाई न करता नीटपणे आपले विचार मांडता येतात.

५. शिस्तबद्ध आणि नीटस स्वरूप :

लिखित भाषा ही नेहमीच शिस्तबद्ध असते. वाक्यरचना, विरामचिन्हं, व्याकरण याचा योग्य वापर केल्याने मजकूर समजायला सोपा होतो. त्यामुळे शैक्षणिक, व्यावसायिक आणि प्रशासकीय कामांमध्ये लिखित भाषेचा जास्त उपयोग होतो.

लिखित भाषेचे फायदे

- » ती कायम स्वरूपात टिकते
- » भविष्यातील पिढ्यांसाठी ज्ञानाचा साठा
- » अनेक लोकांना एकाच वेळी उपयोग
- » विचारपूर्वक व अचूक मांडणी करता येते
- » शिस्तबद्ध आणि नीटस स्वरूप

लिखित भाषेच्या मर्यादा

१. सर्वसामान्य संवादासाठी लगेच वापरता येत नाही :

लिहिण हे बोलण्यापेक्षा वेळखाऊ असतं. एखाद्याशी त्वरित संवाद साधायचा असेल, तर बोलण अधिक सोपं आणि जलद असतं. पण लिखित भाषा वापरायची झाल्यास, आधी विचार करावा लागतो, मग लिहावं लागतं आणि दुसऱ्याला वाचायला वेळ द्यावा लागतो. त्यामुळे तत्काळ प्रतिक्रिया आवश्यक असलेल्या प्रसंगी लिखित भाषा उपयुक्त ठरत नाही.

२. वाचता आणि लिहिता येण आवश्यक आहे :

लिखित भाषा समजून घेण्यासाठी व्यक्तीला वाचन आणि लेखनाचं ज्ञान असणं आवश्यक असतं. सर्वसामान्य बोलण प्रत्येकाला सहज जमतं, पण वाचन-लेखन शिकायला वेळ लागतो. ज्यांना लिहिता-वाचता येत नाही, त्यांच्यासाठी लिखित भाषा उपयोगाची ठरत नाही. त्यामुळे शिक्षण हाच लिखित भाषेचा आधार आहे.

३. लिहिण्यासाठी साधनांची गरज भासते :

लिहिताना आपल्याला कागद, पेन, वही, संगणक, मोबाईल यांसारखी साधनं लागतात. साधनांशिवाय लेखन शक्य होत नाही. तोंडी भाषा कुठेही, कधीही वापरता येते. पण लिखित भाषा वापरायची झाली, तर काही ना काही साधनं हवीतच. हे शक्य नसेल, तर संवाद अडतो.

४. भावना आणि हावभाव कमी होतात :

लिहिताना आपले आवाजाचे चढ-उतार, चेहन्यावरील भाव, हातवारे- हे सगळं अदृश्य होऊन जातं. त्यामुळे काही वेळा भावना नीट पोहोचत नाहीत. बोलताना व्यक्त होणारी सहजता लिखित भाषेत नसते.

लिखित भाषा जशी महत्वाची आहे, तशीच तिच्या काही मर्यादाही आहेत. तत्काळ संवाद, साधनांची उपलब्धता आणि साक्षरता हे तिच्या वापरावर परिणाम करणारे घटक आहेत. म्हणूनच प्रत्येक वेळेस कोणती भाषा वापरावी हे समजून घेण महत्वाचं आहे.

लिखित भाषेच्या मर्यादा

- » सर्वसामान्य संवादासाठी लगेच वापरता येत नाही
- » वाचता आणि लिहिता येण आवश्यक आहे
- » लिहिण्यासाठी साधनांची गरज भासते
- » भावना आणि हावभाव कमी होतात

अखेरीस भाषा ही माणसाला मिळालेली सगळ्यात मोठी देणगी आहे. कोणत्याही विचाराची, भावनेची किंवा माहितीची देवाणधेवाण करण्यासाठी आपल्याला भाषेची गरज भासते. भाषा नसती, तर माणूस समाजात राहूच शकला नसता. माणसाचे सर्व नातेसंबंध, व्यवहार, ज्ञान, संस्कृती आणि भावविश्व हे सगळं भाषेमुळेच शक्य झालं आहे.

भाषा ही दोन प्रमुख स्वरूपांत आपल्याला मिळते- मौखिक भाषा आणि लिखित भाषा. या दोन्ही भाषारूपांची वैशिष्ट्ये वेगळी आहेत, उपयोगाचे क्षेत्रही वेगळं आहे, पण तरीही दोघंही एकमेकांच्या पूरक आहेत. यांचा उपयोग समजून घेणे आणि त्यांच्या गरजेनुसार योग्य वापर करणे हे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

मौखिक भाषा- दैनंदिन संवादाचं साधन

मौखिक भाषा ही आपल्या रोजच्या जीवनात खूप मोठ्या प्रमाणावर वापरली जाते. घरी, शाळेत, बाजारात, कामावर- सर्वत्र आपण तोंडाने बोलूनच संवाद साधतो. ही भाषा सहज, नैसर्गिक, जिवंत आणि त्वरित परिणाम देणारी असते. एखादा प्रश्न विचारला की लगेच उत्तर मिळतं. चेहऱ्याचे भाव, हावभाव, आवाजातील चढ-उतार यामुळे संवाद अधिक प्रभावी होतो.

लहान मूळ जेव्हा बोलायला शिकतं, तेव्हा त्याची भाषा प्रथम मौखिकच असते. ही भाषा कोणत्याही साधनांशिवाय वापरता येते, म्हणून ती सार्वत्रिक आहे. पण तिची काही मर्यादाही आहेत- ती नोंद ठेवू शकत नाही, विसरली जाऊ शकते आणि प्रत्येक ठिकाणी ती सारखीच असते असं नाही.

लिखित भाषा- ज्ञान जपण्याचं साधन

लिखित भाषा ही थोडी औपचारिक, नियोजित आणि शिस्तबद्ध असते. जेव्हा आपल्याला काही गोष्ट दीर्घकाळासाठी जपायची असते, अनेक लोकांपर्यंत पोहोचवायची असते, तेव्हा आपण ती लिहून ठेवतो. पुस्तके, ग्रंथ, लेख, शोधनिंबंध, कायदे, इतिहास, शास्त्र, साहित्य- हे सगळं लिखित भाषेच्या जोरावर टिकून आहे.

लिखित भाषेचा सर्वात मोठा फायदा म्हणजे तिचं स्थायित्व. एकदा लिहिलं की ते नष्ट होत नाही, विसरलं जात नाही. अनेक पिढ्यांसाठी ती माहिती उपयोगी पडते. पण त्याच वेळी ही भाषा वापरण्यासाठी साधनं लागतात, वाचन-लेखनाचं ज्ञान असणं आवश्यक असतं.

दोन्ही भाषारूपांची एकमेकांवरील पूरकता

मौखिक आणि लिखित भाषा या दोन्ही वेगळ्या असल्या, तरी त्या एकमेकांच्या पूरक आहेत. जसं एका झाडाला दोन मजबूत फांद्या असतात, तसंच

माणसाच्या जीवनात हे दोन्ही भाषारूप एकमेकांना आधार देतात. मौखिक भाषेमुळे संवाद जलद होतो, भावना पोहोचतात, तर लिखित भाषेमुळे विचार मांडता येतो, ज्ञान जपता येतं.

शाळा, कॉलेज, विद्यापीठ, कार्यालय, न्यायालय, विज्ञान संशोधन- या सगळ्या क्षेत्रांमध्ये लिखित भाषा फार महत्त्वाची असते. तसेच शिक्षक, वक्त्र, नेते, कलावंत, पालक- यांच्यासाठी मौखिक भाषा तितकीच गरजेची आहे.

या दोन्ही भाषारूपांचा सराव करणे अत्यंत आवश्यक आहे. फक्त लिहिण किंवा फक्त बोलणं पुरेसं नाही. दोन्हीचं समतोल ज्ञान असलं पाहिजे. विद्यार्थ्यांनी शाळेत, महाविद्यालयात अभ्यास करताना दोन्ही भाषारूपांचा योग्य वापर करावा. लेखनाच्या वेळेस शुद्ध आणि स्पष्ट लिहिण आणि बोलताना आत्मविश्वासाने, व्यवस्थित संवाद साधणं- हे शिकणं गरजेचं आहे.

शेवटी एवढंच म्हणता येईल की, भाषा ही माणसाला जोडणारी, विचार देणारी, संस्कृती टिकवणारी एक अमूल्य देणारी आहे. ती दोन रूपांत आपल्या समोर असते- मौखिक आणि लिखित. या दोघांची कामगिरी वेगळी असली, तरी उद्दिष्ट एकच आहे- संवाद साधणे आणि विचार पोहोचवणे.

शिक्षणात, नातेसंबंधात, समाजात, ज्ञानाच्या वाढीत- या दोन्ही भाषारूपांचा समतोल वापर केला पाहिजे. त्यांचा आदर केला पाहिजे आणि त्यांचे योग्य शिक्षण घेतले पाहिजे. जेवढं अधिक आपण ही भाषा आत्मसात करू, तेवढं आपलं व्यक्तिमत्त्व विकसित होईल, समाजाशी नातं घटू छ होईल आणि आपण अधिक सुसंवाद साधणारे नागरिक बनू.

१.४ भाषा आणि लिपी

भाषा आणि लिपी या दोन गोष्टी माणसाच्या जीवनात अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. माणूस हा एक सामाजिक प्राणी आहे. त्याला आपल्या भावना, विचार, माहिती आणि अनुभव इतरांपर्यंत पोहोचवायचे असतात. हे काम तो भाषेच्या मदतीने करतो. भाषा ही बोलून (मौखिक) आणि लिहून (लिखित) वापरता येते. लिहायचं म्हटलं की लिपीची गरज भासते. म्हणूनच भाषा आणि लिपी या दोघींमध्ये अतूट नातं आहे.

लिपी म्हणजे काय?

भाषा लिहायची असेल, तर तिला लिहिण्याची एक ठराविक पद्धत लागते. ही पद्धत म्हणजेच लिपी. लिपी ही भाषा लिहून व्यक्त करण्यासाठी वापरली जाते. बोललेली भाषा क्षणात निघून जाते, पण लिहिलेली भाषा अनेक वर्षांपर्यंत टिकते.

म्हणूनच लिपीचा उपयोग भाषा जपण्यासाठी होतो.

उदाहरणार्थ, आपण मराठी बोलतो आणि लिहितो. मराठी भाषेसाठी आपण देवनागरी लिपी वापरतो. हिंदी, संस्कृत, कोंकणी या भाषाही देवनागरी लिपीत लिहिल्या जातात. इंग्रजी भाषेसाठी रोमन लिपी वापरली जाते, तर उर्दू भाषेसाठी फारसी-अरबी लिपी.

लिपी म्हणजे फक्त अक्षर नव्हे, तर ती एक अक्षरांची शिस्तबद्ध रचना आहे. त्यामध्ये स्वर, व्यंजन, बाराखडी, मात्रा, वेलांठ्या, अनुस्वार, विसर्ग आणि जोडाक्षरे यांचा समावेश असतो.

लिपीमुळे भाषा केवळ ऐकण्यापुरती मर्यादित राहत नाही, तर ती शिकता, वाचता आणि जपता येते. त्यामुळे लिपी ही भाषा टिकवण्यासाठी आणि पुढच्या पिढ्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते.

भाषा आणि लिपी यांचं नातं

भाषा आणि लिपी यांचं नातं हे अगदी शरीर आणि आत्म्याच्या नात्यासारखं आहे. भाषा म्हणजे आत्मा, तर लिपी म्हणजे शरीर. बोललेली गोष्ट ऐकणाऱ्याला त्या क्षणी समजते, पण नंतर विसरलीही जाऊ शकते. परंतु, तीच गोष्ट जर लिहून ठेवली, तर ती पिढ्यान्‌पिढ्या वाचता, समजता आणि शिकता येते.

लिपीमुळे भाषेला चिरंतन आयुष्य मिळतं. आपण आज जे काही इतिहास, साहित्य, संतवाणी, धर्मग्रंथ, कायदे, शास्त्र, शिक्षण, कला- हे सगळं वाचतो, शिकतो- ते लिपीमुळेच शक्य झालं आहे.

ज्या भाषेला लिपी नसते, ती भाषा हळूहळू लुस होण्याच्या मार्गावर जाते. कारण ती नोंदवता येत नाही, जपता येत नाही. म्हणूनच, भाषा जपण्यासाठी आणि टिकवण्यासाठी लिपी असणं फार आवश्यक आहे.

म्हणून विद्यार्थ्यांनी हे समजून घेतलं पाहिजे की, भाषा आणि लिपी हे एकमेकांचे पूरक आहेत. बोलणं जितकं महत्वाचं, तितकंच लिहिणं आणि वाचणंही महत्वाचं आहे.

मराठी भाषा आणि देवनागरी लिपी

आपली मराठी भाषा ही एक गोड, समृद्ध आणि संस्कारांची भाषा आहे. ही केवळ संवादाचे साधन नाही, तर आपली ओळख, संस्कृती आणि अभिमानाचं प्रतीक आहे. मराठी भाषा लिहिण्यासाठी आपण देवनागरी लिपी वापरतो. ही लिपी शिस्तबद्ध, सुव्यवस्थित आणि वैज्ञानिक पद्धतीने बनवलेली आहे.

देवनागरी लिपीत १२ स्वर, ३६ व्यंजन, बाराखडी, मात्रा, अनुस्वार, विसर्ग आणि जोडाक्षरे असतात. यामुळे प्रत्येक शब्दाचे उच्चार अचूक आणि स्पष्ट

लिहिता येतात. म्हणूनच ही लिपी स्पष्ट लेखनासाठी आणि उच्चारासाठी आदर्श मानली जाते.

आज मराठी भाषा शिक्षण, साहित्य, प्रशासकीय कामकाज, पत्रकारिता, चित्रपट, नाट्य, दूरदर्शन, रेडिओ आणि माध्यमांच्या विविध प्रकारांमध्ये वापरली जाते. हे सगळं देवनागरी लिपीमुळे शक्य झालं आहे. आपण आज छत्रपती शिवाजी महाराजांचं चरित्र, संत तुकारामांची अभंगवाणी, संत ज्ञानेश्वरांची ज्ञानेश्वरी आणि शब्दकोश, शैक्षणिक पुस्तक, विज्ञानग्रंथ सहज वाचू शकतो, कारण ती सर्व देवनागरी लिपीत लिहिली गेलेली आहेत.

लिपी नसती, तर एवढं साहित्य आपणापर्यंत पोहोचूच शकलं नसतं. म्हणूनच मराठी भाषेची देवनागरी लिपी ही आपल्या भाषिक वारशाची रक्षक आहे.

आपण सगळ्यांनी ही भाषा आणि लिपी जपली पाहिजे, तिचा अभिमान बाळगला पाहिजे आणि पुढच्या पिढ्यांपर्यंत पोहोचवली पाहिजे.

लिपीचा विकास

पूर्वीच्या काळात, जेव्हा लिपी अस्तित्वात नव्हती, तेव्हा माणूस भिंतीक चित्रं काढून संवाद साधायचा. त्या चित्रांमधून तो आपले अनुभव, भावना किंवा विचार व्यक्त करायचा. यालाच चित्रलिपी असे म्हटले जाते.

हळूहळू माणसाने अक्षरं शोधली, त्यांचे ठराविक नमुने तयार केले आणि त्यातून लिपीचा विकास होऊ लागला. वेगवेगळ्या देशांमध्ये, विविध भाषांसाठी स्वतःच्या खास लिपी तयार झाल्या. उदाहरणार्थ- देवनागरी, रोमन, फारसी, बंगाली, गुजराती, तामिळ, गुरमुखी इत्यादी.

आज जगात ७० पेक्षा जास्त लिपी वापरल्या जात आहेत. काही लिपी आजही जिवंत आहेत, तर काही कालांतराने नष्ट झाल्या.

कालानुरूप तंत्रज्ञानातही मोठा बदल झाला. संगणक, मोबाईल आणि इंटरनेट यांच्या आगमनामुळे डिजिटल लिपी जन्माला आल्या. आधी जे शक्य नव्हतं, ते आता एका क्लिकवर शक्य झालं.

आता युनिकोड (Unicode) या विशेष प्रणालीमुळे जगातल्या जबळपास सर्व लिपी संगणकावर वापरता येतात. त्यामुळे आपण मराठीसह अनेक भाषांमध्ये मोबाईलवर, संगणकावर किंवा इंटरनेटवर लेखन करू शकतो.

लिपीचा हा प्रवास- भिंतीवरील चित्रांपासून डिजिटल युगापर्यंत- खूपच आश्चर्यकारक आहे] ही प्रगती म्हणजे माणसाच्या विचारांची आणि अभिव्यक्तीच्या शक्तीची ओळख आहे.

भाषा ही आपली ओळख आहे आणि लिपी ही तिचे छायाचित्र आहे. भाषा

केवळ बोलण्यासाठीच नसते, तर लिहून जपण्यासाठीही असते. लिपीमुळे भाषा वाचता येते, शिकता येते, लिहिता येते आणि जपता येते.

म्हणूनच प्रत्येक विद्यार्थ्याने भाषेचं प्रेम बाळगावं आणि लिपीचं व्यवस्थित ज्ञान घेतलं पाहिजे. हीच खरी आपली सांस्कृतिक परंपरा आणि ओळख आहे.

१.५ भाषेची कार्य आणि वैशिष्ट्ये

भाषा म्हणजे काय? भाषा ही माणसाच्या जीवनातील एक अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. माणूस समाजात राहतो, वावरतो, संवाद साधतो, विचार करतो आणि आपल्या भावना, अनुभव इतरांपर्यंत पोहोचवतो. हे सगळं शक्य होतं ते भाषेमुळेच. भाषा ही फक्त शब्दांचा किंवा वाक्यांचा संग्रह नाही, तर ती माणसाच्या विचारांची, संस्कृतीची आणि समाजाच्या विकासाचे प्रतीक आहे.

भाषा कोणतीही असो- मराठी, हिंदी, इंग्रजी, बंगाली, तमिळ- प्रत्येक भाषेला तिचं वेगळं वैशिष्ट्य असतं. भाषा ही केवळ संवादाचं माध्यम नाही, तर ती व्यक्तिमत्त्व विकासाचं साधन आहे. ती शिकण्याचं, शिकवण्याचं, सांगण्याचं, समजून घेण्याचं आणि समजावून सांगण्याचं सर्वांत प्रभावी माध्यम आहे.

भाषेची कार्ये (Functions of Language)

भाषा ही माणसाला मिळालेली एक मोठी देणगी आहे. ती केवळ बोलण्यासाठी नसून विचार, भावना, अनुभव, कल्पना, ज्ञान, परंपरा- हे सगळं इतरांपर्यंत पोचवण्यासाठी उपयोगी आहे. भाषा केवळ संवादाचं साधन नाही, तर ती आपल्या संपूर्ण समाजजीवनाचा आधार आहे.

१. संवाद साधण्याचे कार्य :

भाषेचा सर्वांत महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे इतरांशी संवाद साधणे. आपण शाळेत शिक्षकांशी बोलतो, मित्रांशी गप्पा मारतो, घरात मोठ्यांशी बोलतो- हे सगळं भाषेमुळे शक्य होतं. बोलण, ऐकण, प्रश्न विचारण, उत्तर देण, सूचना देण- हे संवादाचे प्रकार आहेत. भाषा असल्यामुळेच आपण दुसऱ्याला आपल्या मनातील गोष्ट सांगू शकतो.

२. माहिती देण्याचे कार्य :

भाषेच्या मदतीने आपण अनेक गोष्टी शिकतो. टीव्हीवरील बातम्या, वर्तमानपत्रातील लेख, शिक्षकांचे धडे, पुस्तकांतील माहिती- हे सगळं भाषा वापरूनच दिलं जातं. एखादी घटना घडली, तर ती दुसऱ्याला सांगण्यासाठी शब्दांची गरज असते. भाषा नसेल तर माहिती देण अशक्य होईल.

३. भावना व्यक्त करण्याचे कार्य :

आपल्या मनात जे चाललेलं असतं, ते शब्दांमधूनच दुसऱ्याला सांगता येतं. “मला खूप आनंद झालाय” किंवा “माझां मन उदास आहे” हे बोलूनच आपण भावना व्यक्त करतो. काही वेळा केवळ चेहरा पाहून भावना कळत नाही, पण आपण त्या बोलून सांगितल्या, की समोरच्यालाही कळतं की आपल्याला काय वाटतंय.

४. शिक्षणाचे साधन :

शाळा, कॉलेज, अभ्यासवर्ग- कुठेही शिक्षण देण्यासाठी भाषा लागते. शिक्षक जे काही शिकवतात ते बोलून सांगतात. आपण अभ्यास लिहून करतो. उत्तरं परीक्षेत लिहितो. सर्व शिक्षण भाषेवर आधारित असतं. भाषा नसेल, तर शिकण अशक्यच होईल. म्हणून भाषा म्हणजे शिक्षणाचं महत्वाचं साधन आहे.

५. विचार व्यक्त करण्याचे कार्य :

आपल्याला एखाद्या गोष्टीबद्दल काही बोलायचं असेल, मत मांडायचं असेल, तर भाषा लागते. आपण लेख लिहितो, भाषण करतो, कविता करतो- हे सगळं विचार मांडण्याचे प्रकार आहेत. विचार आणि भाषा हे एकमेकांशिवाय पूर्ण होत नाहीत. मनात विचार असतो, पण तो बोलून किंवा लिहून सांगायचा असेल, तर भाषेची गरज असते.

६. संस्कृती आणि परंपरा जपण्याचे कार्य :

आपली जुनी गाणी, कथा, ओव्या, सण यांचं वर्णन आपण भाषा वापरूनच करतो. आज आपण जुन्या गोष्टी, संतविचार, इतिहास, परंपरा वाचू शकतो, ते भाषेमुळेच. भाषा ही संस्कृतीची वाहक आहे. प्रत्येक समाजाची एक भाषा असते, जी त्या समाजाच्या इतिहास आणि परंपरांना जपते.

७. प्रशासकीय आणि कायदेशीर व्यवहाराचे माध्यम :

सरकारी कामकाज, कायदे, नियम, नोटीसेस हे सर्व भाषा वापरूनच

भाषेची कायं

- » संवाद साधण्याचे कार्य
- » माहिती देण्याचे कार्य
- » भावना व्यक्त करण्याचे कार्य
- » शिक्षणाचे साधन
- » विचार व्यक्त करण्याचे कार्य
- » संस्कृती आणि परंपरा जपण्याचे कार्य
- » प्रशासकीय आणि कायदेशीर व्यवहाराचे माध्यम
- » साहित्यनिर्मिती आणि अभिव्यक्ती

लिहिले जातात. जर एखादी गोष्ट स्पष्टपणे सांगायची असेल, तर ती भाषा वापरूनच सांगितली जाते. न्यायालयात, कायदे, साक्षी, पुरावे हे सर्व भाषेच्याच माध्यमातून चालतात. भाषा नसेल, तर कोणताही निर्णय घेण अवघड होईल.

साहित्यनिर्मिती आणि अभिव्यक्ती :

भाषेच्या वापरातूनच साहित्य निर्माण होतं. कवी कविता लिहितो, लेखक कथा लिहितो, प्रवासी प्रवासवर्णन करतो- हे सगळं भाषेमुळेच शक्य आहे. साहित्य हे केवळ करमणूक नसून ते विचार देणारं, भावना जागवणारं, मनाला भिडणारं असतं. आपण संत तुकारामांचे अभग, ज्ञानेश्वरी वाचतो, ते ही भाषेमुळेच.

भाषा ही माणसाच्या आयुष्यातील एक अमूल्य देणगी आहे. ती बोलण्यासाठी, विचार करण्यासाठी, शिकण्यासाठी आणि भावनिक संबंध जपण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे. भाषा ही केवळ संवादापुरती मर्यादित नसून ती शिक्षण, साहित्य, परंपरा, प्रशासन आणि समाजजीवनात सर्वत्र उपयोगी आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांनी भाषा समजून घ्यावी, तिचा आदर करावा आणि तिचा योग्य उपयोग करावा.

भाषेची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Language)

भाषा ही एक अशी गोष्ट आहे, जी माणसाच्या संपूर्ण आयुष्याचा भाग असते. ती केवळ संवादाचे साधन नसून, ती विचार, भावना, संस्कृती आणि समाजाशी निगडित आहे. खाली भाषेची काही महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पाहूया

१. समाजात वापरली जाणारी (भाषा ही सामाजिक आहे) :

भाषा ही समाजात वापरली जाते, म्हणून ती सामाजिक असते. माणूस एकट्याने भाषा वापरू शकत नाही. तो जेव्हा दुसऱ्या माणसांशी बोलतो, गप्पा मारतो, काम सांगतो, मत व्यक्त करतो, तेव्हा तो भाषेचा वापर करतो. प्रत्येक समाज, समूह किंवा प्रांताची आपली एक विशिष्ट भाषा असते- जसं मराठी, हिंदी, तमिळ, गुजराती. ही भाषा त्या समाजातच समजली जाते. भाषा ही

भाषेची वैशिष्ट्ये

- » समाजात वापरली जाणारी
- » लवचिकता आणि बदलते स्वरूप
- » ध्वनीप्रधानता
- » चिन्हात्मकता
- » प्रणालीबद्धता
- » व्यक्त होण्यासाठी अत्यावश्यक
- » शिकता येणारी गोष्ट
- » मानवी आणि सामाजिक वैशिष्ट्य

समाजातील लोकांच्या संबंध जोडण्यासाठी उपयोगी ठरते.

२. लवचिकता आणि बदलते स्वरूप (भाषा सतत बदलते) :

भाषा ही स्थिर नसते, ती काळानुसार बदलत जाते. पूर्वी वापर जाणारे काही शब्द आता वापरले जात नाहीत आणि आज अनेक नवीन शब्द निर्माण झाले आहेत - विशेषतः मोबाईल, इंटरनेट, सोशल मीडिया यामुळे. जसं विज्ञान-तंत्रज्ञान पुढे गेलं, तशी भाषाही बदलत गेली. उदाहरणार्थ, “ईमेल”, “ऑनलाईन”, “सेलफी” हे शब्द तुम्हारी नाहीत, पण आज आपले जीवन त्यांच्याशिवाय अपूर्ण वाटते. भाषा ही काळ, समाज, गरज आणि संपर्कानुसार स्वतःला नव्याने घटवते. हीच तिची लवचिकता.

३. ध्वनीप्रधानता (भाषा ध्वनीवर आधारित असते) :

भाषेचा सर्वांत मूळ आधार म्हणजे ध्वनी. आपण शब्द बोलता. तेव्हा ते ध्वनीरूपात दुसऱ्याला ऐकू जातात. म्हणजेच भाषा ही फल लिहून नाही, तर मुख्यतः बोलून व्यक्त होते. लहान मुलं भाषेचा वापर बोलूनच शिकतात. बोलताना उच्चार, आवाज, लय - हे सगळ महत्त्वाचं असतं. म्हणूनच भाषा म्हणजे ध्वनीची रचना.

४. चिन्हात्मकता (शब्द अर्थाने जोडलेले असतात) :

भाषेतील शब्द हे केवळ आवाज नसून, ते विशिष्ट अर्थ घेऊन येतात. जसं “आई” हा शब्द आपण उच्चारतो, तेव्हा आपल्याला आपली माय आठवते, तिचं प्रेम, माया आठवते. म्हणजेच शब्द हे एखाद्या अर्थाचं प्रतीक (symbol) असतात. “पाणी”, “भूक”, “शाळा”, “खिडकी” - हे सर्व शब्द केवळ उच्चार नसून, आपल्या डोळ्यासमोर एखादी प्रतिमा उभी करतात.

५. प्रणालीबद्धता (भाषा ही नियमांवर चालते) :

भाषा ही नियमानुसार वापरली जाते. जसं गणिताला नियम आहेत, तसं भाषेलाही व्याकरणाचे नियम असतात. वाक्य कसे बनवायचं, शब्दांची रचना कशी करायची, काळ, वचन, लिंग यांचा वापर कसा करायचा - हे सगळ नियमबद्ध असतं. आपण हे नियम शिकतो आणि वापरतो, म्हणूनच भाषा समजण्यास सोपी आणि स्पष्ट होते.

६. व्यक्त होण्यासाठी अत्यावश्यक (भाषा हे अभिव्यक्तीचं साधन) :

आपल्याला जे काही वाटतं, जसं की “भूक लागली आहे”, “मला वाटतं की हे चूक आहे”, “माझं मन उदास आहे” - हे जर इतरांना

सांगायचं असेल, तर त्यासाठी आपल्याला भाषा लागते. भाषा नसती, तर आपले विचार, भावना, गरजा दुसऱ्यापर्यंत पोहोचवल्या गेल्या नसत्या. म्हणूनच भाषा ही मनुष्याच्या अभिव्यक्तीसाठी अत्यावश्यक आहे.

७. शिकता येणारी गोष्ट (भाषा जन्मतः मिळत नाही) :

माणूस भाषा घेऊन जन्मत नाही. लहान मुलं जेव्हा मोठ्यांना बोलताना पाहतात, ऐकतात, तेव्हा हळूहळू भाषा शिकतात. त्या भाषेतील शब्द, वाक्य, अर्थ- हे सगळं मुलं आजूबाजून शिकतात. म्हणूनच भाषा ही अनुभवातून, संवादातून आणि शिकण्याच्या प्रक्रियेतून आत्मसात करावी लागते. ही शिकण्याची प्रक्रिया संपूर्ण आयुष्यभर चालू राहते.

८. मानवी आणि सामाजिक वैशिष्ट्य (भाषा हो माणसांचीच देणगी आहे) :

भाषा हे वैशिष्ट्य माणसालाच लाभलं आहे. प्राणी एकमेकांशी आवाज, अंगविक्षेप, वास किंवा हावभावांनी संवाद साधतात, पण त्यांच्याकडे भाषेसारखी समृद्ध, नियमबद्ध, अर्थवाही पद्धती नाही. माणसाला विचार करण्याची आणि ते विचार भाषेतून व्यक्त करण्याची क्षमता असते. त्यामुळे भाषा हे माणसाच्या सामाजिक आणि बौद्धिक प्रगतीचं मुख्य साधन आहे.

ही सगळी वैशिष्ट्ये पाहता आपल्याला लक्षात येतं की भाषा म्हणजे फक्त शब्दांचा खेळ नाही, तर ती समाज, विचार, भावना आणि संस्कृती यांचं प्रतिबिंब आहे. म्हणूनच, भाषा समजून घेण, तिला आदर देण आणि ती शुद्धपणे वापरण ही आपली जबाबदारी आहे.

भाषा ही मानवाच्या अस्तित्वाचा पाया आहे. ती संवाद साधते, विचार पोहोचवते, भावनांची देवाणधेवाण करते आणि संस्कृती जपते. तिच्या विविध कार्यामुळे ती शिक्षण, समाज, साहित्य, विज्ञान, कायदे आणि तंत्रज्ञान या सर्व क्षेत्रांत अनिवार्य ठरते. त्याचप्रमाणे तिच्या वैशिष्ट्यांमुळे ती केवळ साधन न राहता- एक संस्कृती, एक अभिव्यक्ती आणि एक ओळख बनते. त्यामुळे, आपण भाषा नीट शिकली पाहिजे, तिचा आदर केला पाहिजे आणि तिचा योग्य वापर केला पाहिजे. कारण भाषा आहे, म्हणून आपण आहोत!

१.६ भाषाभ्यासाची अंगे (Components of Language Study) :

भाषा ही केवळ संवादाचे साधन नसून ती एक अत्यंत व्यापक, जटिल आणि

शास्त्रीय प्रणाली आहे. भाषेचा अभ्यास करताना त्याचे विविध पैलू समजून घेणे आवश्यक असते. भाषाभ्यासाची अंगे म्हणजे भाषेच्या अभ्यासातील विविध बाजू, उपविषय किंवा शाखा, ज्यांच्या माध्यमातून भाषा समग्रपण समजून घेतली जाते.

खाली भाषाभ्यासाची प्रमुख अंगे सोप्या भाषेत सविस्तरपणे दिली आहेत :

१. ध्वनिविज्ञान

ध्वनिविज्ञान म्हणजे भाषेतील आवाजांचा अभ्यास. आपण कोणते शब्द बोलतो तेव्हा त्यांचे आवाज तयार होण्यासाठी आपले तोँड, जिभ, ओठ, घसा यांचा उपयोग होतो. हाच अभ्यास ध्वनिविज्ञानात केला जातो. उदाहरणार्थ, 'क' आणि 'ख' हे दोन वेगवेगळे आवाज आहेत. 'क' उच्चारताना आपण फक्त घशाचा उपयोग करतो, पण 'ख' उच्चारताना थोडा अधिक दम लागतो. म्हणजेच, प्रत्येक ध्वनी कसा तयार होतो, तो ऐकताना कसा वाटतो, हे ध्वनिविज्ञान सांगते.

२. ध्वनिविचार

ध्वनिविचार म्हणजे भाषेतील ध्वनीमधील नियमांचा अभ्यास. भाषेत कोणते ध्वनी अर्थ बदलतात, कोणते बदलले तरी अर्थ बदलत नाही. हे पाहणे म्हणजे ध्वनिविचार. उदाहरणार्थ, इंग्रजीत 'pin' आणि 'spin' या शब्दांमध्ये 'p' चा उच्चार थोडा वेगळा असतो. तरीही दोन्ही शब्दांचा अर्थ वेगळा असतो कारण शब्दरचना वेगळी आहे. म्हणजेच, ध्वनी कसे एकत्र येतात, कुठे कुठे बदल होतात, हे लक्षात घेण्याचा अभ्यास म्हणजे ध्वनिविचार.

३. शब्दरचना

शब्दरचना म्हणजे शब्दांचे भाग कसे असतात, ते कसे तयार होतात. याचा अभ्यास. अनेक वेळा शब्दात मूळ भाग असतो आणि त्यावर उपसर्ग किंवा प्रत्यय लावून नवे शब्द तयार होतात. उदा. "सुखी", "सुखकर्ता", "सुखद" या सगळ्या शब्दांत 'सुख' हा मूळ शब्द

भाषाभ्यासाची अंगे

- » ध्वनिविज्ञान
- » ध्वनिविचार
- » शब्दरचना
- » वाक्यरचना
- » अर्थविज्ञान
- » संकेतशास्त्र
- » समाजभाषाविज्ञान
- » मानसभाषाविज्ञान
- » भाषेचा इतिहास आणि भाषाकुळविज्ञान
- » लेखनपद्धती व लिपीशास्त्र

आहे. त्यावर वेगवेगळे प्रत्यय लागले की नवे शब्द तयार झाले. हाच अभ्यास शब्दरचना या अंगात येतो.

४. वाक्यरचना

वाक्यरचना म्हणजे वाक्य कसे तयार होते, त्यात शब्दांचा क्रम कसा असावा, वाक्य शुद्ध कसे असावे, याचा अभ्यास. उदाहरणार्थ, “राम शाळेत गेला” हे वाक्य योग्य आहे. पण जर आपण म्हणालो, “गेला शाळेत राम”, तर अर्थ थोडा गोंधळात टाकणारा होतो. त्यामुळे भाषेतील शब्दांचे योग्य क्रम, योग्य रचना हाच वाक्यरचनेचा अभ्यास असतो.

५. अर्थविज्ञान

अर्थविज्ञान म्हणजे शब्द किंवा वाक्यांचा अर्थ काय आहे याचा अभ्यास. एकाच शब्दाचे वेगवेगळ्या ठिकाणी वेगळे अर्थ असू शकतात. उदाहरणार्थ, “बँक” हा शब्द घेऊ. तो ‘पैसे ठेवण्याची जागा’ असा अर्थ असतो, पण तोच शब्द ‘नदीचा काठ’ या अर्थानिही वापरला जातो. अशा अर्थाच्या बदलांचा अभ्यास म्हणजे अर्थविज्ञान.

६. संकेतशास्त्र

संकेतशास्त्र म्हणजे बोलताना किंवा लिहिताना शब्दांचा अर्थ नेमक्या प्रसंगावर कसा अवलंबून असतो, हे पाहण्याचा अभ्यास. उदाहरणार्थ, जर कोणी विचारलं, “पाणी आहे का?”, तर त्याचा अर्थ फक्त माहिती घेण एवढाच नसतो. कधी कधी त्याचा अर्थ असतो की, “माझ्यासाठी पाणी आणा”. त्यामुळे वाक्याचा अर्थ हा प्रसंगावर अवलंबून बदलतो- हे संकेतशास्त्र शिकवते.

७. समाजभाषाविज्ञान

समाजभाषाविज्ञान म्हणजे भाषा समाजात कशी वापरली जाते याचा अभ्यास. वेगवेगळ्या ठिकाणी, वयोगटात, लिंगानुसार, जातीधर्मानुसार भाषा थोडी बदलते. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागात बोलली जाणारी मराठी आणि शहरात बोलली जाणारी मराठी यात शब्द, उच्चार यामध्ये फरक असतो. याच गोष्टीचा अभ्यास समाजभाषाविज्ञानात केला जातो.

८. मानसभाषाविज्ञान

मानसभाषाविज्ञान म्हणजे मेंदू आणि भाषेतील संबंधांचा अभ्यास. माणूस भाषा कशी शिकतो? लहान मुलं बोलायला कशी शिकतात?

भाषेचे शब्द आणि नियम लक्षात कसे ठेवले जातात? एखाद्याला मानसिक त्रास झाल्यास त्याच्या बोलण्यावर काय परिणाम होतो? अशा अनेक प्रश्नांचा अभ्यास या अंगात केला जातो.

१. भाषेचा इतिहास आणि भाषाकुळविज्ञान

ही शाखा पाहते की एक भाषा कुदून आली, तिच्या मुळाशी कोणती जुनी भाषा आहे आणि ती इतर भाषांशी कशी संबंधित आहे. उदाहरणार्थ, मराठी ही संस्कृतमधून प्राकृत, मग अपश्रंश आणि नंतर मराठी अशी विकसित झाली आहे. तिचे शब्द, रचना संस्कृतसारखी आहेत. हे सगळं अभ्यासण्याचा भाग म्हणजे भाषेचा इतिहास.

१०. लेखनपद्धती व लिपीशास्त्र

भाषा बोलण्याव्यतिरिक्त लिहिण्याचीही एक पद्धत असते. या पद्धतीला लिपी म्हणतात. प्रत्येक भाषेला आपली खास लिपी असते. मराठी भाषेची लिपी म्हणजे देवनागरी. या लिपीत अनुस्वार, विसर्ग, जोडाक्षरे, बाराखडी यांचा वापर कसा करायचा, हे लेखनपद्धतीमध्ये शिकवतात. शुद्धलेखन, विरामचिन्हं, लेखनाचे नियम हे सगळं ह्या अंगात समाविष्ट असतं.

भाषाभ्यास ही केवळ व्याकरण शिकण्याची गोष्ट नाही. भाषा एक जिवंत आणि सजीव प्रक्रिया आहे. तिचा अभ्यास अनेक अंगांनी, अनेक दृष्टिकोनांतून होतो. ध्वनीपासून अर्थपर्यंत, व्याकरणापासून समाजात वापरल्या जाणाऱ्या भाषेपर्यंत— प्रत्येक अंग भाषेच्या समजण्यासाठी अत्यंत आवश्यक आहे.

१.७ भाषाभ्यासाची आवश्यकता

१. भाषेचे ज्ञान वाढवण्यासाठी

भाषा म्हणजे केवळ शब्दांचा संग्रह नाही, तर ती एक सजीव प्रणाली आहे. आपण जी भाषा बोलतो, ती योग्यरित्या समजून घ्यायची असेल, तर तिचा अभ्यास आवश्यक आहे. भाषेतील ध्वनी, शब्द, वाक्यरचना, अर्थ- हे सारे समजले की भाषा समजायला अधिक सोपी होते. उदा. आपण एखादा शब्द का वापरतो, त्याचा अर्थ काय, त्याचा योग्य उच्चार कसा करायचा— हे भाषाभ्यासामुळे शिकता येते.

२. शुद्ध आणि प्रभावी भाषेसाठी

आपण बोलताना किंवा लिहिताना अचूक आणि शुद्ध भाषा वापरणे महत्त्वाचे असते. चुकीचा शब्द, चुकीची रचना हे संवादात गैरसमज

निर्माण करू शकतात. भाषाभ्यास केल्यामुळे आपण शुद्ध व्याकरण, योग्य शब्दरचना आणि प्रभावी शैली वापरू शकतो. त्यामुळे श्रोत्यांवर किंवा वाचकांवर चांगला प्रभाव पडतो.

३. संवाद कौशल्य सुधारण्यासाठी
भाषा ही संवादाचं मुख्य साधन आहे. आपण आपले विचार, भावना, सूचना, कल्पना इतरांना सांगतो ते भाषेच्या साहाय्याने. पण संवाद फक्त बोलणे नाही, तर योग्य शब्दात, योग्य पद्धतीने आणि योग्य वेळेला बोलणे हाही महत्त्वाचा भाग आहे. भाषाभ्यासाने हे कौशल्य विकसित होते. अशा संवादाने नातेसंबंध सुधारतात आणि सामाजिक जीवन समृद्ध होतं.

४. अध्ययन आणि अध्यापनासाठी

विद्यार्थ्यांना कोणताही विषय शिकताना भाषा ही मध्यवर्ती असते. शिक्षक जे शिकवतात ते भाषा वापरून शिकवतात. तसेच विद्यार्थी आपले उत्तरही भाषेतूनच लिहितात. त्यामुळे भाषा समजल्याशिवाय कोणताही अभ्यास गतीने होऊ शकत नाही. भाषा समजली तर इतर विषय समजणे सोपे जाते. म्हणून शिक्षणात भाषाभ्यास हा अत्यावश्यक भाग असतो.

५. सामाजिक व सांस्कृतिक जाणीवेसाठी

भाषा ही एखाद्या समाजाच्या आरश्यासारखी असते. ती त्या समाजाची संस्कृती, परंपरा, चालीरीती, मूल्ये यांना प्रतिबिंबित करते. जेव्हा आपण भाषेचा अभ्यास करतो, तेव्हा आपल्याला आपल्या समाजातील विविध विचार, कथा, गाणी, म्हणी, समज-अपसमज इत्यादींची माहिती मिळते. त्यामुळे आपण आपल्या संस्कृतीशी अधिक जवळून जोडले जातो.

६. इतर भाषांचा अभ्यास करण्यासाठी आधारभूत

जर आपल्याला इतर भाषाही शिकायच्या असतील, तर आपल्या

भाषाभ्यासाची आवश्यकता

- » भाषेचे ज्ञान वाढवण्यासाठी
- » शुद्ध आणि प्रभावी भाषेसाठी
- » संवाद कौशल्य सुधारण्यासाठी
- » अध्ययन आणि अध्यापनासाठी
- » सामाजिक व सांस्कृतिक जाणीवेसाठी
- » इतर भाषांचा अभ्यास करण्यासाठी आधारभूत
- » करिअर आणि रोजगाराच्या संधींसाठी

मातृभाषेचा मजबूत अभ्यास असणं आवश्यक असतं. आपली भाषा
कशी कार्य करते हे कळल्याशिवाय दुसरी भाषा शिकणे कठीण जाते.
मातृभाषेच्या अभ्यासामुळे व्याकरण, शब्दरचना, वाक्यरचना यांची
तुलना करता येते आणि त्यामुळे परभाषा शिकणं सोपं होतं.

७. करिअर आणि रोजगाराच्या संधींसाठी

आजच्या युगात भाषा कौशल्य असलेल्या व्यक्तींना विविध क्षेत्रांत
चांगल्या संधी उपलब्ध आहेत. भाषेचा अभ्यास केलेले लोक शिक्षक,
अनुवादक, संपादक, लेखक, निवेदक, संवाद लेखक, भाषातज्ज्ञ
अशा अनेक भूमिका पार पाढू शकतात. म्हणूनच भाषाभ्यास हे केवळ
ज्ञानाचे नव्हे, तर व्यावसायिक संधींचेही दार उघडतो.

■ ■ ■

भाषा आणि जीवनव्यवहार : परस्परसंबंध

- २.१ व्यावहारिक भाषेचे स्वरूप
- २.२ शास्त्रीय साहित्याच्या भाषेचे स्वरूप
- २.३ ललित साहित्याच्या भाषेचे स्वरूप
- २.४ कार्यालयीन भाषेचे स्वरूप
- २.५ परिभाषा : स्वरूप
- २.६ परिभाषा आवश्यकता

२.१ व्यावहारिक भाषेचे स्वरूप

भाषा ही माणसाच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. आपण जे बोलतो, लिहितो, ऐकतो, समजतो - ते सर्व व्यवहार म्हणजेच दैनंदिन व्यवहारांमध्ये येत असते. त्यामुळेच व्यावहारिक भाषा हे भाषेचं अत्यंत महत्त्वाचं आणि जिवंत स्वरूप आहे.

“व्यावहारिक भाषा” म्हणजे ती भाषा जी आपण रोजच्या जीवनात वापरतो - बोलण्यासाठी, लिहिण्यासाठी, शिकण्यासाठी, शिकवण्यासाठी आणि समाजाशी संवाद साधण्यासाठी. ही भाषा जास्त प्रमाणात प्रयोगाधिष्ठित म्हणजे वापरावर आधारलेली असते.

व्यावहारिक भाषेची वैशिष्ट्ये

१. सोपेपणा आणि स्पष्टता

व्यावहारिक भाषेचं पहिलं आणि सर्वांत महत्त्वाचं वैशिष्ट्य म्हणजे ती भाषा अतिशय सोप्या शब्दांमध्ये वापरली जाते. ही भाषा अशी असते की सामान्य

व्यक्तीला ती लगेच समजते. वाचक किंवा श्रोत्याला शब्दांचा अर्थ वेगळा शोधावा
लागतो असं होत नाही.

उदाहरणार्थ, आपण जर कोणाला विचारतो, “तुमचं नाव काय आहे?” तर
हे प्रश्न अतिशय सरळ आणि स्पष्ट असतो. त्यात कुठलाही अलंकार, भाषिक
गुंतागुंत किंवा साहित्यिक वळण नसतं.

हे भाषा संप्रेषणाचे (communication) सर्वात प्रभावी साधन आहे कारण
ती अधिकान्यापासून विद्यार्थ्यांपर्यंत, घरातल्या आजीपासून मोबाईल वापरणाऱ्या
तरुणांपर्यंत सगळ्यांना सहज समजते.

२. समजण्यासाठी आणि समजवण्यासाठी

व्यावहारिक भाषा ही केवळ स्वतःसाठी न
वापरता दुसऱ्याला काही सांगण्यासाठी आणि त्याचं
समजून घेण्यासाठी वापरली जाते. यामध्ये प्रश्न
विचारणे, सूचना देणे, माहिती सांगणे, शंका स्पष्ट
करणे, आपली भूमिका मांडणे, इ. हे सर्व व्यवहार
येतात.

उदाहरणार्थ, शिक्षक जेव्हा विद्यार्थ्याना
शिकवतात, तेव्हा ते जे काही सांगतात ते स्पष्ट
आणि समजायला सोंप असतं- कारण त्यांचा उद्देश
माहिती पोहोचवण्याचा असतो, साहित्यिक प्रभाव
निर्माण करायचा नसतो.

तसंच डॉक्टर जेव्हा रुग्णाला औषध
देण्याबाबत सांगतात- “हे औषध सकाळी एकदा
आणि रात्री एकदा घ्या,” - तेव्हा ही भाषा अत्यंत स्पष्ट, थेट आणि हेतूपूर्ण
असते. हेच या भाषेचं वैशिष्ट्य आहे- नेमकं आणि परिणामकारक समजवणं.

३. वास्तविक वापरावर आधारित

ही भाषा पुस्तकांमध्ये लिहिलेली, लेखांमध्ये वापरलेली प्रमाण भाषा नसते.
ती आपण दररोज वापरतो, अनेक वेळा नकळत वापरतो आणि हेच तिचं बलस्थान
आहे.

उदाहरणार्थ, आपण बाजारात जातो आणि भाजी विकणाऱ्याला विचारतो-
“दहा रुपयात काय देणार?” - हे पुस्तकात वाचायला नाही मिळणार, पण
व्यवहारात वापरले जातं.

व्यावहारिक भाषेची वैशिष्ट्ये

- » सोंपेणा आणि स्पष्टता
- » समजण्यासाठी आणि
समजवण्यासाठी
- » वास्तविक वापरावर
आधारित
- » प्रसंगानुसार बदलणारी
- » उपयुक्ततेवर भर
- » उच्चार व लेखन दोन्हीत
वापर

तसंच ऑफिसमध्ये बॉस सांगतो, “फाईल आजच पूर्ण कर.” ही भाषा न साहित्यिक असते, नच संकोचाने वापरलेली- ती थेट, सहज आणि गरजेवर आधारित असते.

त्यामुळे व्यावहारिक भाषा ही जगण्याशी जोडलेली भाषा असते. ती किती वापरात येते, यावरच तिचं खरं मोजमाप ठरतं.

४. प्रसंगानुसार बदलणारी

व्यावहारिक भाषा ही कधीही एकसंध आणि स्थिर नसते. ती कोणाशी बोलतोय, कुठं बोलतोय आणि कशासाठी बोलतोय यावरून बदलते.

उदाहरणार्थ, आपण मित्राला म्हणतो, “काय रे, कुठं आहेस?” - ही भाषा अनौपचारिक आहे. पण आपल्याच वडिलांना किंवा शिक्षकाला आपण म्हणतो, “आपण कुठं आहात?” - ही अधिक औपचारिक आहे.

तसंच ऑफिसमध्ये वरिष्ठ अधिकाऱ्याशी बोलताना आपण म्हणतो, “आपली बैठक किती वाजता आहे?” पण घरी आपण विचारतो, “कधी बसायचं?”

म्हणजेच, भाषा प्रसंगास अनुरूप असावी लागते, हेच व्यावहारिक भाषेचं महत्वाचं वैशिष्ट्य. आहे. आणि या लवचिकपणामुळेच ती सगळीकडे सहज वापरता येते.

५. उपयुक्ततेवर भर

व्यावहारिक भाषा ही साहित्यिक सौंदर्यासाठी वापरली जात नाही. तिचं मुख्य उद्दिष्ट असतं- माहिती देणं, काही करायला लावणं किंवा कृती घडवणं.

उदाहरणार्थ, “चहा आण,”, “दुकान उघड,”, “दोन किलो साखर द्या,” हे वाक्य फार लहान आणि सरळ वाटतात, पण ते अतिशय उपयुक्त असतात.

ही भाषा व्यवहारामध्ये थेट कृती घडवून आणते. त्यामुळं तिच्यात अलंकार, साहित्यिक वळण, गूढ प्रतिमा, अप्रस्तुत संकेत असं काही नसतं.

जे हवंय तेच सांगणं आणि जे सांगितलं जातं त्यातून लगेच अर्थ समजणं- हीच व्यावहारिक भाषेची मोठी गरज आहे.

६. उच्चार व लेखन दोन्हीत वापर

व्यावहारिक भाषा ही केवळ तोंडी संवादापुरती मर्यादित नसते, तर लिखित रूपातदेखील ती तितकीच प्रभावी असते.

उदाहरणार्थ, अर्ज लिहिताना, माहिती फॉर्म भरताना, नोटीस लावताना, शाळेतील माहितीपत्रक देताना- सगळीकडे हीच भाषा वापरली जाते.

त्याचप्रमाणे मोबाईलवर मेसेज करताना, ई-मेल पाठवताना, ऑफिसमधील अहवालात- आपली भाषा ही व्यावहारिकच असते.

बोलण्यात सहजता असावी, पण लिहिण्यात स्पष्टता असावी, हा ताळमेळनी ही भाषा सहज साधते. त्यामुळे ती दोन्ही माध्यमात- तोंडी आणि लिखित-वापरली जाते.

व्यावहारिक भाषा म्हणजे जिवंत व्यवहारांची, जगण्याची, संवादाची खरी गरज आहे. ती सुंदर नसली तरी आवश्यक असते; प्रभावी नसली तरी परिणामकारक असते. सोपेपणा, स्पष्टता, समजूतदारपणा आणि उपयोगिता- हेच तिचं खरं स्वरूप आहे.

व्यावहारिक भाषेचे महत्त्व :

- » परीक्षेतील उत्तरं लिहिताना,
- » वर्गात शिकवताना,
- » डॉक्टर, वकील, पत्रकार, पोलिस, बँक कर्मचारी यांच्यासाठी दैनंदिन कामकाजात,
- » सरकारी आणि प्रशासकीय कामकाजात,
- » सामान्य नागरिकांमध्ये संवाद साधताना,

या सर्व ठिकाणी व्यावहारिक भाषा अत्यंत उपयुक्त आणि आवश्यक ठरते.

व्यावहारिक भाषा ही ज्ञानाची देवाण-घेवाण, व्यवहार, कामकाज, शिक्षण आणि समाजाशी संपर्क राखण्यासाठीची सर्वांत परिणामकारक आणि कार्यक्षम पद्धत आहे. ती सोपी, स्पष्ट, प्रसंगोपयोगी आणि व्यवहारात उपयोगी पडणारी भाषा आहे. त्यामुळे व्यावहारिक भाषेचे चांगले ज्ञान असणे हे प्रत्येकाच्य यशस्वी जीवनासाठी अत्यावश्यक आहे.

२.२ शास्त्रीय साहित्याच्या भाषेचे स्वरूप

भारतीय संस्कृती ही हजारो वर्षांची समृद्ध परंपरा लाभलेली आहे. या संस्कृतीचा गाभा म्हणजे आपले शास्त्रीय साहित्य. या साहित्याच्या निर्मितीत भाषा अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते. शास्त्रीय साहित्य हे केवळ ज्ञानाचे दालन नसून, ते आपल्या विचारांची, भावनांची आणि आचारधर्माची पिढ्यानपिढ्यांचे परंपरा देखील आहे. त्यामुळे त्यामधील भाषेचे स्वरूप वेगळे, ठाम, गभीर आणि शिस्तबद्दु असते.

१. प्राचीन आणि परिष्कृत भाषा

शास्त्रीय साहित्याची भाषा ही सामान्यतः प्राचीन काळातील असते. ही भाषा

त्या काळातील उच्च विद्वान, ऋषी, पंडित, धर्मगुरु, नाटककार, कवी यांच्यासाठीच वापरली जात असे. त्यामुळे ती अत्यंत परिष्कृत, शब्द आणि परंपरेला अनुसरून असते.

उदाहरणार्थ, संस्कृत ही शास्त्रीय साहित्याची मूळ भाषा मानली जाते. संस्कृत भाषेला देवभाषा म्हणतात, कारण तिच्यात विचारांची गहनता आणि अभिव्यक्तीची श्रेष्ठता आहे. संस्कृत व्यतिरिक्त पाली, प्राकृत, ब्राह्मी, अरबी, फारसी आणि प्राचीन तमिळ/कन्नड/मराठी/हिंदी अशा भाषांमध्येही शास्त्रीय ग्रंथ लिहिले गेले.

या भाषांचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे, त्या काळात त्या भाषा सामान्य जनतेपेक्षा विद्वानांनी अधिक वापरलेल्या असते. त्यामुळे या भाषा खूप उच्च प्रतीच्या, संदर्भप्रधान, नियमबद्ध आणि स्पष्ट अर्थ देणाऱ्या होत्या.

२. व्याकरणशुद्ध आणि नियमबद्ध रचना शास्त्रीय साहित्यामध्ये वापरली गेलेली भाषा व्याकरणाच्या कडेकोट नियमांनुसार लिहिलेली असते. यात वर्णविचार, शब्दविचार, रूपविचार, वाक्यरचना, समासप्रयोग, कारक व प्रयोग यांचे शुद्ध पालन केले जाते.

उदाहरणार्थ, पाणिनींच्या अष्टाध्यायी ग्रंथात संस्कृत व्याकरणाचे ३९५९ नियम आहेत आणि या नियमांवर आधारित भाषेचा वापर शास्त्रीय ग्रंथांमध्ये केला जातो. त्यामुळे शब्दांची निवड अत्यंत काळजीपूर्वक केली जाते. कोणताही अनवधानाचा शब्दप्रयोग या साहित्यात आढळत नाही.

या भाषेतील शुद्धता इतकी महत्त्वाची मानली जाते की, श्लोक चुकीचा उच्चारल्यास त्याचा अर्थ बदलू शकतो. त्यामुळे प्रत्येक वाक्य, प्रत्येक शब्द काळजीपूर्वक आणि निश्चित अर्थासाठी वापरला जातो.

३. अलंकारिकता आणि काव्यशास्त्रीय वैशिष्ट्ये

शास्त्रीय साहित्य बहुतेक वेळा काव्यरूपात किंवा गद्य-काव्य मिश्रित स्वरूपात असते. त्यामुळे त्यात काव्यशास्त्रीय वैशिष्ट्ये म्हणजे अलंकार, छंद,

शास्त्रीय साहित्याच्या भाषेचे स्वरूप

- » प्राचीन आणि परिष्कृत भाषा
- » व्याकरणशुद्ध आणि नियमबद्ध रचना
- » अलंकारिकता आणि काव्यशास्त्रीय वैशिष्ट्ये
- » अभिजातता आणि कालातीतपणा
- » गभीरता आणि औपचारिकता
- » तत्त्वज्ञानात्मकता
- » संकेतबद्धता आणि प्रतीकात्मकता
- » आचारधर्मावर आधारित भाषा
- » विविध विषयांवर नियंत्रण
- » पठण व चिंतनसुलभ रचना

रस, प्रतिमा, अनुप्रास, उपमा, रूपक इ. अलंकारांचा प्रभावी वापर केला जातो.

उदाहरणार्थ, कालिदासाच्या “अभिज्ञान शाकुंतलम्” या नाटकातील भाषा अत्यंत अलंकारिक आहे:

“कस्तूरी तिलकं ललाटपटले...”

यात रूपक, अनुप्रास, अनुपमेय सौंदर्य वापरले आहे.

या भाषेत सुंदरतेची गोडी आहे आणि ती सौंदर्याचा अनभव देण्यासाठी सजवलेली असते. त्यामुळे शास्त्रीय साहित्यातील भाषा ही केवळ ज्ञानप्रद नाही, तर ती सौंदर्यबोधही घडवते.

४. अभिजातता आणि कालातीतपणा

शास्त्रीय साहित्यातील भाषा ही अभिजात आणि कालातीत असते. तिचा प्रभाव पिढ्यानपिढ्या टिकून राहतो, कारण ती केवळ एका विशिष्ट काळापुरती मर्यादित नसते.

उदा. भगवद्गीतेतील श्लोक आजही तितकेच प्रभावी वाटतात:

“योगः कर्मसु कौशलम्” - म्हणजे कर्मामध्ये कुशलतेचा अर्थ योगाने साधला जातो.

हा विचार कोणत्याही काळात, कोणत्याही व्यक्तीस लागू पडतो.

ही भाषा विचारांनी भरलेली असल्यामुळे ती कधीच जुनाट वाटत नाही. तिच्यात असलेली नैतिकता, तत्त्वज्ञान आणि विवेकबुद्धी यामुळे ती भाषा हजारे वर्षे जरी जुनी असली, तरीही आजही उपयुक्त आहे.

५. गंभीरता आणि औपचारिकता

शास्त्रीय साहित्याची भाषा ही अत्यंत गंभीर, सुसंयत आणि औपचारिक असते. ह्या भाषेचा उद्देश ज्ञानाचा प्रसार, तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास किंवा धर्माचे पालन असल्यामुळे तिच्या शब्दांमध्ये मौलिकता आणि वजनदारपणा असतो.

उदाहरणार्थ, “न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते” या गीतेतील वाक्याचा अर्थ आहे - “या जगात ज्ञानासारखे पवित्र काहीच नाही.”

अशा भाषेच्या माध्यमातून, प्रत्येक वाक्य एक तत्त्वज्ञान सांगते आणि त्याचा उपयोग चिंतनासाठी होतो.

६. तत्त्वज्ञानात्मकता

शास्त्रीय साहित्य प्रामुख्याने तत्त्वज्ञान, धर्म, आत्मज्ञान, मोक्ष, पुनर्जन्म, कर्म, नैतिकता यांसारख्या विषयांवर आधारित असते. त्यामुळे या साहित्यात वापरली गेलेली भाषा गहन, चिंतनशील आणि विश्लेषणात्मक स्वरूपाची असते.

उदा. उपनिषदांमध्ये वापरलेली भाषा-

“तत्त्वमसि” (तू म्हणजेच ब्रह्म आहेस)

- ही केवळ एका व्यक्तीस उद्दिष्ट न करता, संपूर्ण मानवजातीस आत्मचिंतनाची प्रेरणा देणारी आहे.

या भाषेत सतत आत्मा, परमात्मा, जगत्, सत्य, ब्रह्म, चैतन्य अशा संकल्पनांची मांडणी असते. त्यामुळे ती भाषा समजून घेण्यासाठी साधी बुद्धी नव्हे तर ध्यान, अभ्यास आणि विवेक लागतो.

७. संकेतबद्धता आणि प्रतीकात्मकता

शास्त्रीय साहित्याची भाषा थेट स्पष्ट न सांगता सूचकातेच्या, प्रतीकांच्या आणि संकेतांच्या माध्यमातून विचार मांडते. अशा भाषेला ‘संकेतात्मक भाषा’ म्हणतात.

उदा. महाभारतातील ‘कुरुक्षेत्र’ हे केवळ युद्धाचं स्थळ नसून, मानवी अंतःकरणात चालणाऱ्या धर्म-अधर्म संघर्षाचं प्रतीक आहे.

इथे युद्ध बाह्य जगात आहे, पण त्याचा अर्थ अंतर्मनातील द्वंद्वाला लावलेला आहे.

अशी प्रतीकात्मकता भाषा अधिक गूढ, अधिक खोल आणि चिंतनशील बनवते.

८. आचारधर्मावर आधारित भाषा

शास्त्रीय साहित्यामध्ये धर्म, नीती, आचारधर्म, व्यवहार आणि समाजनियम यांचा प्रबळ प्रभाव असतो. त्यामुळे त्यातील भाषा ही संस्कारप्रधान, संयमी आणि नीतीशिक्षण देणारी असते.

उदा. धर्मशास्त्रे, नीतिशास्त्रे - यामध्ये वापरलेली भाषा केवळ शुद्धच नाही, तर संस्कारक्षमतेची वाहक असते.

“सत्यं वद, धर्मं चर” - म्हणजे ‘सत्य बोल, धर्मचे आचरण कर’

हे वाक्य केवळ नियम सांगत नाही, तर व्यक्तीच्या आचाररचनेत बदल घडवू शकते.

९. विविध विषयांवर नियंत्रण

शास्त्रीय साहित्यात केवळ धर्म, तत्त्वज्ञान नव्हे तर वैद्यकशास्त्र, न्यायशास्त्र, नाट्य, संगीत, गणित, कामशास्त्र, राजकारण, युद्धनीती इ. विषयांवर ग्रंथ आहेत. त्यामुळे त्या त्या विषयानुसार भाषेचा स्वर बदलतो, पण तरीही ती भाषा शुद्ध, नियंत्रित आणि औपचारिक राहते.

उदा.

- » चरक संहिता- आयुर्वेदाचा ग्रंथ- वैद्यक परिभाषा
- » कौटिल्याचे अर्थशास्त्र- धोरण, सत्ता, अर्थनीती
- » भरतमुनीचं नाट्यशास्त्र- रस, अभिनय, नाट्यकला
- या ग्रंथांची भाषा नेहमीच विषयाशी सुसंगत, नीट मांडलेली आणि अभ्यासकांना समजेल अशी असते.

१०. पठण व चिंतनसुलभ रचना

शास्त्रीय साहित्याची भाषा ही अशी असते की ती पठणासाठी सोपी व सुसंगत असते. बहुतांश वेळा ती श्लोकरूपात, छंदरूपात, गेय रूपात असते. त्यामुळे लक्षात ठेवण्यास, मनन करण्यास आणि चिंतन करण्यास ती उपयुक्त ठरते.

अशा भाषेचा उपयोग केवळ एकदाच वाचून विसरण्यासाठी नसतो, तर अनेक वेळा मनन, चिंतन, पठण आणि वाचनासाठी उपयुक्त ठरतो.

शास्त्रीय साहित्यातील भाषा ही केवळ माहिती देणारी नसून, विचार करायला लावणारी, आत्मपरीक्षण घडवणारी, संस्कार घडवणारी आणि मूल्य शिकवणारी असते. तिचं रूप हे अत्यंत शुद्ध, परिष्कृत, गूढ, गंभीर आणि संस्कारक्षम आहे. ती भाषा आजही आपल्या जीवनाला दिशा देण्याचं सामर्थ्य राखून आहे.

२.३ ललित साहित्याच्या भाषेचे स्वरूप

“ललित” या शब्दाचा अर्थच आहे- सौंदर्यपूर्ण, नाजूक, कोमळ, भावनांन स्पर्श करणारे. त्यामुळे ललित साहित्य म्हणजे केवळ गोष्ट सांगणारे नव्हे, तर मनाच्या भावना, कल्पनाशक्ती, सौंदर्यदृष्टी, अनुभव आणि संवेदनशीलतेला भिडणारे साहित्य. यासाठी आवश्यक असते एक खास प्रकारची भाषा- जिच्यात विचारही असतो आणि भावना देखील.

ललित साहित्याच्या भाषेचे स्वरूप इतर साहित्यप्रकारांपेक्षा वेगळे. भावनाशील आणि सौंदर्यदृष्टिकोनातून नटलेले असते.

१. भावनिक आणि अनुभवप्रधान भाषा

ललित साहित्यातील भाषा ही भावनिक पातळीवर वाचकाशी संवाद साधणारी असते. ती फक्त घटना सांगत नाही, तर त्या घटनेमागचे भावविश्व उलगडते. ही भाषा मनाच्या स्पंदनांना शब्द देणारी असते.

उदाहरणार्थ :

“आईच्या हाताची चव, केवळ जिभेवरच नव्हे, तर मनावर उमटते.”

या एका वाक्यात “आई”, “चव”, “मन”
या तिन्ही भावनांच्या एकत्रित छायाचित्राची अनुभूती
मिळते.

ललित साहित्यातील लेखक स्वतःचा किंवा
इतरांचा अंतर्जगताशी संवाद घडवतो, त्यामुळे
त्याची भाषा ही विचारांइतकीच भावनांनीही
भरलेली असते.

२. साधी, प्रवाही, पण प्रभावी भाषा
ललित साहित्याच्या भाषेचा मुख्य गुण
म्हणजे सोपेपणा आणि प्रवाहीपणा. पण हे सोपेपण
म्हणजे सामान्य बोलचाल नव्हे. ही भाषा नैसर्गिक
पण सौंदर्यपूर्ण असते.

वाचकाला वाटते की, ही भाषा त्याच्याच
मनातून आलेली आहे.

“झाडाच्या पानावर थांबलेलं पाणीही किती
स्थिरपणे आपली कहाणी सांगतं...”

या प्रकारची भाषा ही तात्त्विकही वाटते, पण
सहजही वाटते.

**३. प्रतिमा, रूपके आणि प्रतीकांचा
वापर**

ललित साहित्याची भाषा ही केवळ थेट वर्णन
करणारी नसून, ती चित्रमय आणि प्रतीकात्मक
असते. लेखक अनेकदा रूपके, उपमा, प्रतिमा,
संकेत वापरून कल्पना उभी करतो.

उदाहरणार्थ:
“ती संध्याकाळ, एखाद्या थकलेल्या स्त्रीसारखी, निवांत झोपलेली वाटत
होती.”

हे केवळ संध्याकाळचं वर्णन नाही, तर त्यात स्त्री, थकवा, निवांतपणा या
प्रतिमांच्या साहाय्याने वातावरण उभं केलं जातं.

४. सौंदर्यशैली आणि शब्दसंपत्ती

ललित साहित्यातील भाषा ही सौंदर्यदुष्टिकोनातून सजवलेली असते. शब्दांची
निवड ही फार काळजीपूर्वक केली जाते. शब्द हे केवळ माहितीचे वाहक नसतात,

ललित साहित्याच्या भाषेचे
स्वरूप

- » भावनिक आणि
अनुभवप्रधान भाषा
- » साधी, प्रवाही, पण
प्रभावी भाषा
- » प्रतिमा, रूपके आणि
प्रतीकांचा वापर
- » सौंदर्यशैली आणि
शब्दसंपत्ती
- » आत्मकेंद्री आणि
वैयक्तिक स्वर
- » हळवेपणा आणि
संवेदनशीलता
- » संवादात्मक आणि
अभिव्यक्तिपूर्ण शैली
- » काल-परिस्थिती नुसार
लवचिक भाषा
- » विषयानुसार शैलीचा
बदल
- » प्रभाव निर्माण करणारी
भाषा

ते भावनांचे आणि विचारांचे रंगही असतात.

लेखक अनेकदा अशा शब्दांचा वापर करतो, की ज्या शब्दांनी वाचकाच्या मनात चित्र उभं राहतं.

उदा:

“शब्दांचं सोनं घासूनपुसून वापरावं लागतं, तेव्हा कुठे भावना उजळतात.”

५. आत्मकेंद्री आणि वैयक्तिक स्वर

ललित साहित्य अनेकदा स्वानुभवावर, वैयक्तिक निरीक्षणावर आधारित असतं. त्यामुळे त्यातल्या भाषेचा स्वरही स्वतःशी संवाद साधणाऱ्या स्वरूपाचा असतो.

लेखक स्वतःच्या अनुभवांमधून जे काही पाहतो, जाणतो, अनुभवतो-त्याचे वैयक्तिक अर्थ उलगडण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे त्याची भाषा अनेकदा स्वगतासारखी किंवा मनोव्यापार उलगडणारी असते.

उदा:

“त्या सकाळी, सूर्य काहीसा घाबरलेला वाटला. त्याच्या किरणांत उत्साह नव्हता.”

६. हळवेपणा आणि संवेदनशीलता

ललित साहित्यातील भाषा ही अनेकदा हळवी आणि नाजूक भावना मांडते. यात सुखदुःख, आठवणी, विरह, प्रेम, अपमान, आत्ममंथन, निसर्गभान यांची छटा असते.

भाषेतील हळवेपणा हे साहित्य अधिक मनाला भिडणारं बनवतो.

“आई गेली तेव्हा घर सुन्न झालं नाही, तर शब्द पांगले, भाषा ओलावली आणि मौनाने रडायला सुरुवात केली”

ही भाषा वाचकाच्या मनात थेट पोहोचते.

७. संवादात्मक आणि अभिव्यक्तिपूर्ण शैली

ललित साहित्यातील भाषा ही अनेकदा संवादात्मक असते. ती केवळ माहिती देत नाही, तर आपण वाचकाशी बोलत आहोत अस वाटतं. अनेकदा एकतर्फी संवादासारखे वाटणारे विचारसुद्धा भाषेच्या रूपाने सजीव होतात.

लेखक अशा भाषेचा वापर करतो की, जणू तो आपल्यासमोर बसून अनुभव सांगतोय:

“मला अजूनही आठवतं... ती पहिली पाऊसधार आणि तुझ्या डोळ्यांमधली भीती.”

८. काल-परिस्थिती नुसार लवचिक भाषा

ललित साहित्याची भाषा ही काळानुसार बदलणारी आणि परिस्थितीला अनुरूप असते. आधुनिक ललित लेखनामध्ये अगदी आजच्या भाषाशैलीचा, इंटरनेटचा, शहरी भाषेचा, ग्रामीण बोलीचा सुसंवाद दिसतो.

हे लवचिकपणच ललित साहित्यातील भाषेला संपूर्ण समाजाशी जोडतं.

९. विषयानुसार शैलीचा बदल

ललित साहित्य विविध प्रकारचं असतं- प्रवासवर्णन, आत्मकथा, लघुनिबंध, निसर्गवर्णन, व्यक्तिचित्र, आठवणी इत्यादी. त्यामुळे त्या त्या प्रकारानुसार भाषेची ढब बदलते.

» व्यक्तिचित्र असेल तर भाषा वैयक्तिक तपशीलांची भरलेली असते.

» प्रवासवर्णन असेल तर दृश्य, अनुभव आणि जागांची वर्णने अधिक असतात.

» निसर्गवर्णनात सौंदर्य, रंग, गंध, स्पर्श यांचं चित्रण असतं.

हे सर्व लेखन भाषेला अधिक बहुआयामी आणि जिवंत बनवतं.

१०. प्रभाव निर्माण करणारी भाषा

ललित साहित्याची भाषा ही वाचकाच्या मनावर दीर्घकाळ टिकणारा परिणाम घडवते. त्यात शब्दांची निवड, वाक्यांची लय, वर्णनशैली, भावनिक खोली या सगळ्यांचा वापर करून असा परिणाम साधला जातो की वाचक त्या अनुभवाचा एक भाग बनतो.

“तो फुलांचा गंध अजूनही माझ्या अंगणात येतो, जणू आठवणीचा वास पसरवतो”

अशा प्रकारची भाषा वाचकाच्या मनात भावनेचं प्रतिबिंब उमटवते.

ललित साहित्याच्या भाषेचे वैशिष्ट्य म्हणजे ती केवळ बोलत नाही, तर वाचकाच्या मनाशी संवाद साधते.

ती भाषा संवेदनशील, सौंदर्यशील, चित्रात्मक, भावनांनी ओतप्रोत, वैयक्तिक आणि तरीही सार्वत्रिक असते.

ललित साहित्याची भाषा म्हणजे भावनांना स्पर्श करणारा शब्दांचा स्पंदनशील प्रवाह.

२.४ कार्यालयीन भाषेचे स्वरूप

कार्यालय किंवा ऑफिस म्हणजे एक ठिकाण, जिथे विविध प्रकारची काम, दस्तऐवजी व्यवहार, माहिती संकलन, योजना, अहवाल, बैठका, पत्रव्यवहार,

निर्णय प्रक्रिया इत्यादी घडत असतात. या सगळ्यासाठी आवश्यक असते ती व्यवस्थित, स्पष्ट आणि अचूक भाषा.

ही भाषा म्हणजेच कार्यालयीन भाषा.

कार्यालयीन भाषा ही वैयक्तिक नव्हे, तर व्यावसायिक उद्देशासाठी वापरली जाणारी भाषा आहे. ती संक्षिप्त, शिस्तबद्ध, नेमकी आणि औपचारिक स्वरूपाची असते.

१. औपचारिक आणि शिष्ट भाषाशैली
कार्यालयीन भाषा ही नेहमी औपचारिक स्वरूपाची असते. त्यात कोणतीही वैयक्तिक भावनांची छटा नसते. संवादामध्ये आदर, शिष्टाचार आणि व्यावसायिकता दिसते.

उदा.

“तू फाईल दिलीस का रे?”

“आपण ती फाईल सादर केली का?”

वाक्यरचना ही नम्र, आदरयुक्त आणि व्यवसायास योग्य असते.

२. स्पष्टता आणि अचूकता

कार्यालयीन भाषेमध्ये संदेश अगदी स्पष्ट, अचूक आणि गोंधळ न आणणारा असावा लागतो. वाक्य लांबट, गूढ किंवा दाशोनेक नसावं. कोणतीही माहिती अर्थपूर्ण आणि नेमकी दिलेली पाहिजे.

उदा.

“बैठक उद्या सकाळी ११ वाजता ‘संत ज्ञानेश्वर’ सभागृहात होईल.”

हा संदेश संपूर्ण स्पष्ट आहे- वेळ, स्थळ, हेतू याची माहिती एकदम नेमकी.

३. संक्षिप्तता आणि मुद्देसूदता

कार्यालयीन भाषेत लांबलचक वर्णन किंवा भावनिक विस्तार टाळावा लागतो. कारण वेळ आणि परिणामकारकता यांची अपेक्षा असते. म्हणूनच ही भाषा नेहमी थोडक्यात, मुद्देसूद आणि गरजेपुरतीच असते.

उदा.

“हिशोब अहवाल शुक्रवारपर्यंत सादर करावा.”

फक्त आवश्यक माहिती, कोणतेही अलंकारिक शब्द नाहीत.

कार्यालयीन भाषेचे स्वरूप

- » औपचारिक आणि शिष्ट भाषाशैली
- » स्पष्टता आणि अचूकता
- » संक्षिप्तता आणि मुद्देसूदता
- » प्रमाणभूत शब्दप्रयोग
- » दस्तऐवजी लेखनशैली
- » नियमबद्ध आणि शिस्तबद्ध रचना
- » तटस्थ आणि भावनारहित स्वर
- » नियम, अधिनियम आणि धोरणानुसार भाषा
- » दैनंदिन संवादासाठी सुसंगत शैली
- » मुद्दानुसार भाषा वापर

४. प्रमाणभूत शब्दप्रयोग

कार्यालयीन व्यवहारात प्रामुख्याने प्रमाण मराठी किंवा इंग्रजी यातील प्रमाणित शब्दप्रयोग वापरले जातात. बोलीतले किंवा गैरसरकारी शब्द टाळले जातात.

उदा.

“हे काम उद्या करायचंय.”

“हे कार्य उद्या पूर्ण करणे अपेक्षित आहे.”

प्रमाणित आणि व्याकरणदृष्ट्या योग्य शब्द निवडले जातात.

५. दस्तऐवजी लेखनशैली

कार्यालयीन भाषा ही अनेकदा दस्तऐवजांसाठी वापरली जाते- अर्ज, अहवाल, सूचना, फाईल टिप्पणी, पत्रव्यवहार, प्रस्ताव, नोंदी इत्यादींसाठी. म्हणूनच तिचा लेखनशैलीवर भर असतो. वाक्य सरळ, नियमबद्ध आणि रचनात्मक असतात.

उदा.

“सदर प्रस्ताव वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या अनुमतीसाठी पाठविण्यात येत आहे.”

६. नियमबद्ध आणि शिस्तबद्ध रचना

कार्यालयीन भाषेमध्ये एक प्रकारची शिस्तबद्ध मांडणी अपेक्षित असते. वाक्यरचना, अनुच्छेद, मुद्दे यामध्ये क्रम आणि सौदर्य असायला हवे. मुख्य मुद्दे ठळकपणे, सहाय्यक मुद्दे यथायोग्य स्वरूपात सादर केले जातात.

उदा.

१. प्रस्तावाचे कारण

२. खर्चाचे विवरण

३. अपेक्षित मंजुरी

ही क्रमबद्धता कार्यालयीन प्रभाव वाढवते.

७. तटस्थ आणि भावनारहित स्वर

कार्यालयीन भाषेत भावनांची अभिव्यक्ती अपेक्षित नसते. ती तटस्थ, निष्पक्ष आणि फक्त कार्यावर लक्ष केंद्रित करणारी असते.

उदा.

“खूप चिडचिड झाली, म्हणून मी मेल पाठवला.”

“संबंधित अडचण लक्षात घेता, मी मेलद्वारे संपर्क साधला.”

व्यक्तिगत भावना बाजूला ठेवून, फक्त कामाची बाजू मांडली जाते.

८. नियम, अधिनियम आणि धोरणानुसार भाषा

कार्यालयीन भाषेत विधिसंमत शब्दप्रयोग, संस्थात्मक धोरणांची भाषा, आदेश, अधिसूचना यांची भाषा वापरली जाते. त्यामुळे ती कायदेशीरदृष्ट्या आणि

प्रशासकीय दृष्टिकोनातून अचूक असावी लागते.

उदा:

“संपूर्ण काम महाराष्ट्र सेवा नियमावली १९८१ च्या कलम १०(क) नुसार करण्यात यावे.”

१. दैनंदिन संवादासाठी सुसंगत शैली

कार्यालयात दररोज सहकाऱ्यांशी संवाद साधताना प्रामाणिक पण सौम्य शैली वापरली जाते. त्यात एक प्रकारचा मैत्रीयुक्त औपचारिकपणा असतो.

उदा:

“तुमच्याकडून त्या कागदपत्रांची प्रत मिळेल का?”

हे नम्रतेने विचारलेलं वाक्य आहे, जिथे आदरही आहे आणि विनंतीही.

१०. मुद्यानुसार भाषा वापर

कार्यालयीन भाषेमध्ये प्रत्येक उद्देशानुसार विशिष्ट भाषा वापरली जाते.

» सूचना देताना- स्पष्ट आज्ञार्थक वाक्य

» अहवाल लिहिताना- तटस्थ, माहितीपूर्ण वर्णन

» शिफारस करताना- सौम्य, अनुरोधात्मक शैली

» समारोप करताना- निष्कर्षात्मक भाषा

उदा:

“वरीलप्रमाणे सादर अहवाल विचारात घेऊन आवश्यक कार्यवाही करण्यावी.”

कार्यालयीन भाषा ही नियमितपणा, स्पष्टता, औपचारिकता आणि कार्यपरतेच संगम आहे. तिच्या वापरातून एक व्यावसायिक संवादसंस्कृती तयार होते. ही भाषा केवळ संभाषणापुरती मर्यादित नसून शासन, संस्था, कंपनी, शैक्षणिक कार्यालय, बँक, न्यायालय अशा सर्व ठिकाणी महत्वाची असते.

कार्यक्षम, सौम्य, स्पष्ट आणि शिस्तबद्ध भाषा म्हणजेच कार्यालयीन भाषेचे खेरे स्वरूप.

२.५ परिभाषा : स्वरूप

आपण कोणत्याही गोष्टीचा अभ्यास करतो, विश्लेषण करतो, समजून घेतो. तेव्हा त्या गोष्टीची परिभाषा म्हणजेच नेमका अर्थ माहीत असणे अत्यंत आवश्यक असते. कोणतीही संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी तिची परिभाषा दिली जाते. पण ही परिभाषा केवळ शब्दांचा संच नसून, ती सुस्पष्ट, शिस्तबद्ध, तर्कसंगत आणि नेमकी असावी लागते.

या संदर्भात परिभाषेचे स्वरूप समजून घेणे आवश्यक आहे.

१. नेमकी आणि थेट मांडणी

परिभाषा ही नेहमी थोडक्यात आणि अचूक असते. त्यात विषयाचा गाभा मांडला जातो. शब्दांनी अधिक लांबट न होता संकल्पनेचा मूलभूत अर्थ सांगण अपेक्षित असतं.

उदा.

भाषा- “भाषा म्हणजे विचार आणि भावना व्यक्त करण्याचे साधन होय.”

यात भाषा काय आहे, हे थेट सांगितलं आहे.

२. सर्वसामान्यत्व आणि वैशिष्ट्य यांचा समावेश

परिभाषेत त्या गोष्टीच्या सामान्य गटाचे (जातीचे) नाव आणि तिचे विशेष लक्षण नमूद केले जाते.

उदा.

मनुष्य- “मनुष्य म्हणजे विचार करणारा आणि सामाजिक प्राणी.”

इथे “प्राणी” हा सर्वसामान्य गट (जातीचं नाव) आणि “विचार करणारा व सामाजिक” हे वैशिष्ट्य.

३. संकल्पनात्मक स्पष्टता

परिभाषेचा उद्देश म्हणजे कोणतीही संकल्पना गोंधळ न येता समजावून सांगण. त्यामुळे परिभाषा ही स्पष्ट व समजण्यास सोरी असावी लागते. त्यात अस्पष्टता, संदिग्धता नसावी.

उदा.

लोकशाही- “लोकशाही म्हणजे जनतेने निवडलेल्या प्रतिनिधीच्या माध्यमातून चालवलेले शासन.”

४. तत्त्वज्ञानी आणि वैज्ञानिक दृष्टी

परिभाषा ही कोणत्याही गोष्टीचा गंभीर व विचारपूर्वक अभ्यास करून तयार केलेली असते. ती केवळ सामान्य वर्णन नसून, त्यामागे विश्लेषणात्मक दृष्टिकोन असतो.

उदा.

शास्त्र- “शास्त्र म्हणजे विश्लेषण, परीक्षण आणि नियमबद्ध पद्धतीने

परिभाषा : स्वरूप

- » नेमकी आणि थेट मांडणी
- » सर्वसामान्यत्व आणि वैशिष्ट्य याचा समावेश
- » संकल्पनात्मक स्पष्टता
- » तत्त्वज्ञानी आणि वैज्ञानिक दृष्टी
- » सारगर्भ व संयमित भाषा
- » प्रकारानुसार भिन्न स्वरूप
- » मूलभूततेवर आधारलेली
- » सर्वमान्यता

मिळवलेले शाब्द."

५. सारगंभी व संयमित भाषा

परिभाषा देसोना फक्त आवश्यक शब्दांचा वापर होतो, अलंकार, वक्रोत्ती, लांबट वाक्यरचना टाळली जाते. ती गंभीर, औपचारिक आणि शिस्तबद्ध भाषेन असते.

उदा.

काढ्य - "काढ्य म्हणजे कल्पनेच्या साहाय्याने रस निर्माण करणारे रचनात्मक तेखन."

६. प्रकारानुसार भिन्न स्वरूप

साहित्य, विज्ञान, कायदा, तत्वज्ञान, समाजशास्त्र अशा विविध क्षेत्रांमध्ये परिभाषांचं स्वरूप थोडं वेगळं असतं.

» वैज्ञानिक परिभाषा - नियमबद्ध, अचूक भाषा वापरते.

» साहित्यिक परिभाषा - थोडी कल्पनाशील पण स्पष्ट असते.

» कायदेशीर परिभाषा - अत्यंत सूक्ष्म आणि शब्दशः: अचूक असते.

७. मूलभूततेवर आधारलेली

परिभाषा ही त्या गोष्टीचा सर्वात मूलभूत आणि अपरिवर्तनीय स्वरूप सांगते. कोणतीही उपयुक्त परिभाषा त्या गोष्टीचे गाभ्याचे लक्षण दाखवते.

उदा.

ध्वनी - "ध्वनी म्हणजे कंपनामुळे निर्माण होणाऱ्या तरंगांची ऐकू येणारे अनुभूती."

८. सर्वमान्यता

परिभाषा ही अनेकदा शास्त्रज्ञ, अभ्यासक, संस्था, विद्वान यांनी मान्य केलेले असते. ती विशिष्ट संज्ञेचा सार्वत्रिक अर्थ सांगते. अर्थात, काही वेळा परिभाष कालानुसार, संदर्भानुसार बदलूही शकते.

उदा.

"शिक्षण" या संकल्पनेच्या परिभाषा कालानुसार विस्तारत गेल्या आहेत.

परिभाषेचे स्वरूप म्हणजे संकल्पनेचा मूळ अर्थ सांगणारी, अचूक, संक्षिप्त, स्पष्ट आणि नियमबद्ध भाषा.

परिभाषा केवळ ओळख नव्हे, तर त्या गोष्टीच्या स्वरूपाची, कार्याची, वैशिष्ट्यांची आणि मर्यादांची नीट ओळख करून देणारा शब्दसंच असतो.

ज्ञानाच्या प्रत्येक शाखेत परिभाषा हेच पहिले पायरीचे साधन आहे.

२.६ परिभाषा आवश्यकता

आपण रोज अनेक गोष्टी ऐकतो, बोलतो, शिकतो. पण प्रत्येक गोष्ट समजून घेण्यासाठी सर्वप्रथम आपल्याला ती गोष्ट नेमकी काय आहे हे समजणं फार गरजेचे असते. एखादी संकल्पना म्हणजे काय, तिचा अर्थ काय, ती कोणत्या प्रकारात मोडते, तिची सीमा काय- हे जाणून घेण्यासाठी आपल्याला परिभाषा लागते. म्हणूनच परिभाषा ही शिक्षणाच्या आणि विशेषतः भाषेच्या अभ्यासात खूप महत्वाची भूमिका बजावते.

भाषा शिकताना, आपण अनेक शब्द, वाक्य, अलंकार, वाक्प्रचार, शब्दशास्त्र, व्याकरण, वाक्यरचना, बोली, शैली, व्याख्या अशा अनेक गोष्टी शिकतो. पण त्या प्रत्येक गोष्टीचा अर्थ नेमका काय, हे ठरवण्यासाठी आपल्याला त्या गोष्टीची परिभाषा माहीत असणे आवश्यक असते. परिभाषा म्हणजे जणू त्या गोष्टीचा छोटेखानी आरसा असतो.

उदाहरणार्थ, “भाषा” ही संकल्पना घ्या. आपण रोज बोलतो, ऐकतो, लिहितो. पण “भाषा म्हणजे काय?” असा प्रश्न विचारला तर त्याचं उत्तर एका ओळीत देणे कठीण होतं. म्हणूनच भाषेची परिभाषा दिली जाते- “भाषा म्हणजे विचार आणि भावना व्यक्त करण्याचे साधन होय.” यामधूनच भाषा म्हणजे काय, तिचं काम काय आणि तिचा उपयोग काय- हे सगळं समजतं.

परिभाषा आपल्याला फक्त अर्थ सांगत नाही, तर त्या संकल्पनेच्या सीमा ठरवते. म्हणजे कोणती गोष्ट त्या परिभाषेत बसते आणि कोणती नाही, हे समजतं. त्यामुळे गोंधळ होत नाही आणि आपल्याला अभ्यास करताना योग्य दिशा मिळते.

भाषाशास्त्र, व्याकरण, काव्यशास्त्र, अलंकार, छंद, नाट्यशास्त्र, तत्त्वज्ञान अशा अनेक शाखांमध्ये परिभाषेचे स्थान मूलभूत असते. कारण प्रत्येक शाखेमध्ये एकाच गोष्टीबद्दल वेगवेगळ्या अर्थछटा असतात. अशा वेळी नेमकी, स्पष्ट आणि मान्य असलेली परिभाषा आपल्याला संकल्पना समजून घेण्यास मदत करते.

एखादी गोष्ट आपण नीट समजून घेतो, तेव्हा तिचा अभ्यास करायला सोपा जातो. त्यात चूक होण्याची शक्यता कमी होते. विशेषतः भाषेच्या विद्यार्थ्यासाठी परिभाषा खूप आवश्यक आहे, कारण भाषेचा अभ्यास म्हणजे अनेक नव्या संज्ञांचा, शब्दांचा आणि संकल्पनांचा प्रवास असतो.

प्रत्येक नव्या गोष्टीसाठी जर परिभाषा मिळाली, तर ती गोष्ट लक्षात राहते, समजते आणि योग्य वेळी आठवते.

शिक्षणात, लेखनात, भाषणात किंवा परीक्षांमध्ये आपण जे काही लिहितो,

ते जास्त प्रभावी आणि विश्वासार्ह ठरतं, जर आपण त्याची परिभाषा देऊन सुरुवात केली तर. परिभाषेमुळे आपला मुद्दा अधिक ठामपणे उभा राहतो.

शेवटी एवढंच म्हणता येईल की, परिभाषा म्हणजे कोणत्याही ज्ञानाची सुरुवात असते. ती नसेल, तर संकल्पना अस्पष्ट राहते. म्हणून भाषेच्या अभ्यासात परिभाषा ही जशी मूलभूत आहे, तशीच ती अभ्यासाच्या प्रत्येक टप्प्यावर मार्गदर्शक ठरते.

■ ■ ■